

Preflecties

Floor Basten **2022-2024**

© Floor Basten, 2024

Basten, F. (2024). *Preflecties 2022-2024, editie onderwijs*. Campus Orleon.

Je kunt deze teksten gebruiken onder licentie van Creative Commons:

Zin om te reageren? Voel je vrij!
Mijn e-mailadres is floorbasten@orleon.nl.

Nowadays men often feel that their private lives are a series of traps. They sense that in their everyday worlds, they cannot overcome their troubles [...] They do not understand the interplay of these personal troubles of their milieux with problems of social structure. The knowledgeable man in a genuine public, on the other hand, is able to do just that. He understands that what he thinks and feels to be personal troubles are very often also problems shared by others, and more importantly, not capable of solution by any one individual but only by modifications of the structure of the groups in which he lives and sometimes the structure of the entire society. Men in masses have troubles, but they are not usually aware of their meaning and source; men in publics confront issues, and they usually come to be aware of their public terms.

It is the political task of the social scientist – as of any liberal educator – continually to translate personal troubles into public issues, and public issues into the terms of their human meaning for a variety of individuals. It is his task to display in his work – and, as an educator, in his life as well – this kind of sociological imagination.

*C. Wright Mills,
The sociological imagination, 1959*

*The rising moon is on the shine
The blood of Scorpio's a nine
Like the fear that's in the eyes of every doe
Say it now, 'cause John and Jane would like to know*

*Is it safe inside your head?
Songs to serenade the dead
All along, I said I know no enemies
Mix it up until there are no pedigrees*

*Over the laws of light
Over the moon by midnight
Let's do it all this time
Everyone wishing well we go, and...*

*Everyone knows anything goes, and now
We are the lotus kids
Oh, better take note of this
For the story*

*Red Hot Chili Peppers,
Midnight, 2002*

Voorwoord

In september 2021 startte NSO-CNA de Master of Educational Leadership (MEL). Met deze nieuwe opleiding wilden we, conform onze missie, bijdragen aan de kwaliteit van onderwijs in Nederland, en wel door schoolleiderschap te verbinden aan de grote gebeurtenissen en nieuwe wetenschappelijke inzichten uit onze tijd. Scholen staan immers niet in een vacuüm ergens buiten de wereld, maar zijn onlosmakelijk genesteld in maatschappelijke dynamieken, waarbij zij op hun beurt zelf ook locaties van dynamische processen zijn. Schoolleiders merken zelf heel goed ‘hoe de wereld binnenkomt’, maar weten niet altijd hoe met dat gegeven om te gaan. Met de MEL zetten we daarom in op een beter sociologisch begrip van onze wereld, een aspect dat deze opleiding volgens mij uniek maakt in haar soort.

Voor ons curriculum betekende dit een aantal masterclasses met gastdocenten over thema's, die aansloten bij onze onderwijsfilosofie, zijnde sociale complexiteit, post-humanisme en transformatief leren. Wat we met deze begrippen bedoelen zal in de komende pagina's duidelijk worden. Daarop staan de reflecties die ik voor elke masterclass schreef. Een reflectie is een vooruitbeschouwing op een onderwerp, mijn eigen eerste alvast-gedachten. Daarin verbind ik mijn eigen ervaringen aan intrigerende literatuur, waardoor de grens tussen het uiterst persoonlijke en anoniem maatschappelijke vervaagt en de reflectie de rol van overloopgebied krijgt.

Veel dank aan NSO-CNA, en aan Rosanne Scholte en Bart Schipmolder in het bijzonder, voor de geboden ruimte voor deze masterclasses, waarin de MEL zelf ook de rol van overloopgebied van scholen, schoolleiders en samenleving kan vervullen.

Floor Basten,
Nijmegen, 2024

Inhoudsopgave

Interconnectiviteit	6
Snel breien voor de wol op is	10
Inclusie de standaard	15
Millennium Challenge	21
Realiwaarheid	25
Sprookjes en het Conimex-denken	29
Do It Yourself samenleving en democratie	34
Wakker worden in de klimaatcrisis	40
42	48
There is no box	52
Wat jij zoekt	56
Monsters	61
Inspiratiebronnen	73
Verder lezen over onderwijs in ons tijdsgewricht	77

Interconnectiviteit¹

Het beste moment

“De ambtenaren die het onderwijsbeleid maken hebben geen idee van wat de realiteit in onze scholen is”, of zoiets mopperde een schoolleider tijdens een *diner pensant* waar ik een inleiding gaf over posthumanisme in het onderwijs. Toen ik haar vroeg wie de ambtenaren van over een jaar of dertig nu in het onderwijs heeft, bleef het even stil. “Shit ja, dat zijn wij”, besepte ze hardop. We vergeten het soms in de waan van de dag, maar we bereiden jongeren niet voor op ónze samenleving, maar op hún samenleving. Als we vinden dat ambtenaren anno nu tekortschieten, dan is nu de tijd om er in het onderwijs voor te zorgen dat hun opvolgers het beter zullen doen. Om met Confucius te spreken: het beste moment om een boom te planten was tien jaar geleden, het op een na beste moment is nu. Over tien jaar zijn de jongeren van nu blij met onze bomen, ook al weten ze misschien niet wie die voor hen geplant heeft. Of zij het planten van bomen als vanzelfsprekend van ons overnemen, is iets waar wij nu iets aan kunnen doen.

Horizontale hiërarchie

Deze anekdote laat nog iets anders zien, namelijk een gepercipieerd verschil in macht. We stellen ons machtsverschillen vaak voor als een verticale hiërarchie, een ‘van

---

¹ Preflectie op masterclass “Interconnectiviteit” van Desiree Driesenaar en Eric de Blok op 12 oktober 2022.

bovenaf dat beslissingen ‘op de werkvloer dropt’. Hoe bevlogen er ook wordt gewerkt aan het verkleinen van die verschillen, bij coördinatievraagstukken zoals onderwijs blijft de gedachte hardnekkig dat machtsverschillen nodig zijn. Iemand moet toch verantwoordelijk zijn? Joanna Macy en Chris Johnstone noemen dit ‘macht over’. Ze onderscheiden dit van ‘macht met’, ons vermogen om invloed uit te oefenen door onze samenwerking. Ook daarin kunnen we verschillen, afhankelijk van de reikwijdte van die samenwerking. In wat ik ‘horizontale hiërarchie’ noem, geven we onze invloed concentrisch door. De schaal van onze invloed hangt af van de schaal van onze samenwerking. Soms weten we niet hoe ver de rimpeleffecten van ons handelen gaan, maar ze zijn er altijd.

Toekomst in plaats van uitkomst

Interconnectiviteit, ofwel het gegeven dat alles met alles verbonden is, heeft dus een temporaliteit die over nu, vroeger en later gaat, en een spatiaal aspect dat de reikwijdte van invloed betreft. Volgens de laatste wetenschappelijke inzichten is de wereld een dynamisch geheel van lastig te begrenzen, in elkaar overlopende eenheden die in het samenspel van hun eigen gewoontes en elkaars nabijheid telkens opnieuw diezelfde (dus niet: dezelfde) dynamische wereld creëren. Daaraan ten grondslag ligt een procesprincipe, namelijk complexiteit. Complexiteit betekent zoveel als: er is een dusdanig aantal variabelen in gelijktijdige en opeenvolgende interactie, dat geen daarvan het geheel kan overzien en er geen centrale intelligentie is aan te wijzen. Dat komt doordat oorzaken en gevolgen niet goed te onderscheiden zijn, meerdere oorzaken hetzelfde gevolg kunnen hebben en een enkele oorzaak meerdere gevolgen kan hebben, gevolgen zelf oorzaken kunnen worden, et cetera. Van complexiteit is altijd in een zekere mate sprake, want het leven staat niet stil. Onze gewoonte om gebeurtenissen in een volgorde te zetten en er een lineaire monocausaliteit aan toe te kennen, berust op het vertrouwen in een fictie. We zien het terug in beleidsplannen met stippen-op-horizonten. De suggestie is dat we de tijd stil kunnen zetten door alle interacties te bevriezen, maar de tijd haalt ons altijd in. We verwarren uitkomst met toekomst.

Interconnectiviteit en leiderschap

In onderwijsland zie je interconnectiviteit terug in de verschoven aandacht van leiderschapskwaliteiten in een individu naar leiderschapspraktijken. Geen centrale intelligentie betekent dan dat de intelligentie gedistribueerd is in het samenspel zelf.

Wil je daarin iets nieuws en betekenisvol laten ontstaan, dan zijn er vrijheidsgraden nodig voor spontaniteit en improvisatie, maar ook regels die, juist doordat ze in hun beperking houvast bieden, creativiteit afdwingen. Het is een spannende balans die we steeds opnieuw moeten zoeken, al is het maar doordat het leven dus niet stilstaat.

De natuur als inspiratiebron

Steeds vaker kijken we voor inspiratie daarvoor niet alleen naar wat andere mensen deden en dachten, maar naar de natuur in haar geheel, de zogenaamde *more than human world*. Een van de punten waar het posthumanisme aandacht voor vraagt, is het bovenmatige accent dat we geneigd zijn te leggen op onszelf, de mensheid. Interconnectiviteit nodigt ons juist uit onze wereld als de levende ecologie te benaderen die ze is. Dat heeft drie voordelen. Ten eerste opent het een scala aan nieuwe mogelijkheden. Als we bijvoorbeeld intelligentie niet zien als een exponent van complexe hersenen als de onze, maar als je kunnen redden in je *umwelt*, dan kunnen we iets leren van hoe andere soorten dat doen. Ten tweede leidt denken vanuit samenhangen automatisch tot je verbonden voelen in een groter geheel. Des te gemakkelijker wordt de stap naar ook verantwoordelijkheid nemen voor dat geheel.

Cascade van goede dingen

Dat alles met alles samenhangt, bijvoorbeeld in de globale economie, *artificial intelligence* en de klimaatcrisis, kan leiden tot cascades van onheil en ons bijgevolg verlammen. Maar de uitkomst van interconnectiviteit ligt geenszins vast en kan net zo goed tot andere cascades leiden als we andere dingen gaan doen. Dat is het derde voordeel: ook de goede dingen doen heeft een *multiplier effect*.

Het spatiale aspect van interconnectiviteit leidt tot het besef dat we met samenwerking nog veel meer kunnen bereiken dan we dachten; we kunnen immers in die *more than human world* gaan samenwerken met andere soorten en daardoor leren hoe we ook in een groter verband kunnen leven. Het temporele aspect herinnert ons eraan dat als we dat nu leren doen, het straks vanzelfsprekend is.

Het beste moment om interconnectiviteit als leidend principe te nemen was tien jaar geleden, het op een na beste moment is nu. Wat betekent deze interconnectiviteit voor het onderwijs en jouw leiderschap op dit moment?

Snel breien voor de wol op is²

“Wat ben je snel aan het breien zeg!”

“Ja, ik wil de trui afhebben voordat de wol op is.”

Het duurde een paar jaar voordat ik in de gaten had dat ik in dit breipatroon zat. Ik werkte hard, besteedde vele uren die ik in rekening kon brengen en bouwde zo reserves op die ik kon benutten om eens wat rustiger aan te doen, even uit te puffen en blijmoedig weer aan de slag te gaan om nieuwe reserves op te bouwen voor als ik weer eens de behoefte had om rustig aan te doen. Van buitenaf bekeken valt de krankzinnigheid van deze logica misschien sneller op dan wanneer je erin zit, maar bij mij duurde het dus even voordat het kwartje viel: ik jaag mijn wol (energie) erdoorheen om een trui af te hebben (er warmpjes bij te zitten) voor geval mijn wol (energie) op is, maar vergeet dat mijn breisnelheid evenredig samenhangt met het bereiken van dat punt. Hoe sneller ik werk, des te eerder het op is. Toen ik de vreemdheid van dit alles besepte, besloot ik ermee op te houden.

Free drinks tomorrow

Mijn snelle breien is geen individueel patroon. Er is al veel geschreven over de prestatiesamenleving. Het meeste daarvan op waarschuwendende toon. Waar in de publieke ruimte een vanzelfsprekende bewondering, zo niet verering, voor met name individuele prestaties lijkt te gelden, wijzen diverse auteurs op de mogelijk nadelige gevolgen van prestatiedruk op individuele schouders. Byung-Chul Han schrijft in *De Vermoeide Samenleving* bijvoorbeeld over een verinnerlijkte prestatieopdracht die we

---

² Reflectie op masterclass “Prestatiesamenleving” van Gérard Roseval en Willemijn Dicke op 2 november 2022.

vrijwillig aangaan, maar die leidt tot een-nooit-genoeg omdat er geen stopregel is. Presteren wordt zo een eindeloos proces. Die eindeloosheid wijt Hartmut Rosa aan de huidige maatschappelijke toestand van dynamische stabiliteit: we moeten steeds meer doen om hetzelfde te bereiken. Telkens als we er lijken te zijn, wijkt de eindstreep weer net buiten bereik. Het is als de slogan “Free drinks tomorrow”, steeds als je je meldt voor je gratis drankje blijkt het toch echt pas morgen morgen te zijn, en morgen is dat ook weer het geval, tot in het einde der dagen.

Culturele hegemonie

Is die verinnerlijkte prestatieopdracht waar Han het over heeft eigenlijk wel zo vrijwillig? Tijd om eens het oude begrip ‘culturele hegemonie’ af te stoffen. De Italiaan Gramsci introduceerde dit begrip om ermee duidelijk te maken dat het kapitalisme niet heerst op louter economische en politieke gronden, maar vooral ook doordat haar principes cultureel leidend zijn. En wat cultureel leidend is, voelt neutraal: zo doen we dat hier nu eenmaal. Presteren is gewoon. Het is ons met de papelepel ingegoten. Vanuit de kerk: het is zondig om je door God gegeven talent te verspillen. Vanuit het humanisme: haal het beste uit je zelf. Vanuit de

commercie: *just do it!* Vanuit het werk: een leven lang leren. Nooit een moment rust, altijd maar bezig om te groeien. Ook de spiritualiteit doet mee. Ik ken geen spirituele beweging waarin geen stadia te vinden zijn, met als eindpunt een vorm van zijn die aantrekkelijk edoch maar voor weinigen weggelegd is.

Iedereen een held

Een van die aspecten van onze hedendaagse culturele hegemonie is volgens mij het motto van de held. We worden verwacht te schitteren, uit te steken boven de massa. Daarmee leggen we de wedstrijd als grondpatroon onder onze samenleving. Immers, waar vallen prestaties aan af te meten? Meestal is dat op grond van sociale vergelijking. Je presteert als je gunstig afsteekt tegen de rest. En als er geen sociale competitie is, dan concurreren we wel tegen onszelf: elke dag een beetje beter, mijn ik van vandaag overtreft die van gister. Het humanisme, dat ook ons onderwijs

doordringt, stelt dat ontwikkeling en verantwoordelijkheid daarvoor begint en eindigt bij jezelf: je bent de auteur van je eigen leven. Dat legt de bal bij het individu. Ook het neoliberalisme, met haar nadruk op eigen ondernemerschap, doet dat. Al met al hebben we een dominante cultuur van individualistisch presteren. En tegelijkertijd staat het humanisme voor gelijkheid en gelijkwaardigheid, wat weer leidt tot een democratisering van het heldendom: iedereen heeft er recht op, al is het maar in naam. Ergens wringt dit toch allemaal, vooral als het tot hardnekkige verschillen tussen kansen op een fatsoenlijk leven blijkt te blijven leiden, alle goede bedoelingen ten spijt.

Geen ontwerper

Het posthumanisme verlegt het accent van individu naar samenhang. Dat stelt niet alleen de mogelijkheid van de puur individuele prestatie ter discussie, maar opent ook de deur voor sociale complexiteit. Als je uitgaat van sociale complexiteit, dan kun je niet uitgaan van een Grote Ontwerper die onze samenleving aan de tekentafel bedacht heeft en normen voor goed en fout heeft geformuleerd. Deze normen ontstaan in onze onderlinge interacties. De prestatiesamenleving bestaat uit patronen die emergeren uit hoe wij mensen ons leven samen leiden. Dit perspectief is lastig op haar consequenties te doordenken. Toen Esther Ouwehand bijvoorbeeld recent aangaf dat het kamerwerk haar teveel werd, waren er geluiden van waardering, maar hoorde ik journalisten ook stellen dat het kunnen omgaan met die druk ‘gewoon’ bij de functie hoort. De vraag of kamerwerk niet zwaar is, verdwijnt uit zicht. Net zo goed als de vraag of kamerwerk, waarin je het als kleine partij opneemt voor de dieren tegen de in Nederland goed gevestigde bio-industrie, niet loodzwaar is.

Verschuivende maten

Door interconnectiviteit grijpen factoren ineen die we daardoor niet goed in de hand hebben. Ik noemde al sociale vergelijking: we vallen graag in positieve zin op en als samenleving waarderen we dat. En laten we wel wezen: competitie is soms ook gewoon leuk, net als goed presteren. Maar er is nog iets anders, en dat is *shifting baseline syndrome*. In de ecologie is dit de graduele verschuiving van de geaccepteerde norm voor de toestand van de natuurlijke omgeving. Deze verschuiving ontstaat doordat er te weinig kennis is over het verleden of doordat er te weinig ervaring is met de toestand uit het verleden. Daardoor valt het niet direct op dat in de afgelopen 50 jaar 70% van de soorten is verdwenen. Voor wie nu geboren wordt,

is de resterende 30% de basislijn van 100%. Kijken we terug naar Rosa, dan laat zijn dynamische stabiliteit zien dat we de lat voor 'de goede prestatie' ongemerkt steeds hoger hebben gelegd. Wie nu geboren wordt, moet wellicht een Nobelprijs winnen om nog op te vallen. Overdreven? De helft van onze bevolking is hoog opgeleid, het sociale klimmen gaat nu via de *honours* programma's.

Opting out

Ik schreef hierboven al dat ik, toen ik mezelf op mijn destructieve breipatroon betrapte, besloot ermee te stoppen. Steeds meer mensen stappen uit de ratrace. Volwassenen stoppen met werken en richten zich op andere maatschappelijke bijdragen, of trekken zich helemaal terug uit het maatschappelijke leven. De jeugd socialiseert anders, zo hoor ik de laatste tijd van diverse bestuurders en schoolleiders. Er is meer *acting out* van emoties, het pestgedrag neemt toe, leerlingen vragen om overgeplaatst te worden naar minder competitieve klassen of vallen uit. In meer algemene termen speculeert Alessandro Baricco over nieuwe generaties die het wel welletjes vinden met dat 'je best doen', omdat ze gezien hebben waar het toe leidt: nationaal fanatisme dat uitmondde in de bloedigste periode in de menselijke geschiedenis ooit, onze twintigste eeuw. En nog steeds is het niet veilig – verre van!

Ook van de massale *opting out*, het afhaken van de prestatiesamenleving, is geen Grote Ontwerper. Ook dit zijn patronen die emergeren uit hoe we samen ons leven leiden. Door interconnectiviteit versterken ze elkaar als tegenwicht tegen de prestatiesamenleving. Ironisch genoeg lijkt ook hier soms de prestatie tot norm verheven en wordt gestreden om het beste boek over je eigen *burn out*. Vaak echter leidt het ook tot pogingen om op alternatieve manieren samenleven betekenisvol te maken. Zoals

David Graeber en David Wengrow laten zien in hun historisch overzicht van menselijke samenlevingen, hebben we de creativiteit om al experimenterend vorm te geven aan variaties die beter bij ons passen. We zijn dus nergens op voorhand toe veroordeeld.

De prestatiesamenleving is geen neutraal natuurfeit en onderwijs speelt een wezenlijke rol. Wat betekent dit voor jouw school en jouw leiderschap op dit moment?

Inclusie de standaard³

‘Hippopotomonstrosesquippedaliofobie’ is zo’n typisch woord dat bij de leeservaring al verwijst naar wat het is: angst voor of weerzin tegen lange woorden. ‘Xenoglossofobie’ is een ander voorbeeld; het betekent angst voor vreemde talen. Ik noem dit soort woorden ‘zelftestwoorden’: door de leeservaring die je ermee opdoet, weet je of het op jezelf van toepassing is. Voor mij is ‘inclusie’ ook zo’n zelftestwoord: het is alomvattend, zo ervaar je al lezenderwijs. Tenminste, als je denkt in termen van interconnectiviteit, want dan is ‘inclusie’ namelijk een tautologie. Als alles met alles verbonden is, is er immers altijd sprake van in-geslotenheid. Waar geen buiten meer is, hoort alles er gewoon bij. Inclusie is de standaard. Als we desondanks exclusie waarnemen, dan is dat de afwijking die we moeten verklaren.

Hiërarchie

Het besef van interconnectiviteit is niet nieuw. De antropoloog Philippe Descola bracht in kaart hoe gemeenschappen denken over de wereld en de samenhang in wat daarin zoal te vinden is. De hoofdindeling volgt de antwoorden op de vraag of innerlijk leven (ziel, psyche, emotie, bewustzijn) en lichamelijke kernmerken (vorm, materie) verschillend zijn of niet. Die antwoorden geven tevens een indicatie over hoe interconnectiviteit cultureel invulling krijgt. In een zogenaamde naturalistische cultuur zijn innerlijk leven van soorten én hun lichamelijke kenmerken onderling radicaal verschillend. Een mens is niet alleen geen kat qua uiterlijk, maar ook niet qua binnenwereld. De soorten hebben hun eigen essenties en daardoor niets met elkaar te maken; er is, met andere woorden, geen interconnectiviteit. Dit denken verwierf dominantie tijdens de Verlichting in Europa en zien we veelal terug in hedendaags westers onderwijs. In een analogische cultuur zijn die onderlinge

---

³ Preflectie op masterclass “Inclusie” van Sibel Senyürek en Nathalie Lecina op 16 november 2022.

verschillen net zo radicaal, maar zijn de soorten wel onderling verbonden in een web van afhankelijkheden. We zien dit bijvoorbeeld terug in de *scala naturae* van Aristoteles en de traditionele Chinese kosmologie. Beide kennen een strikte, hiërarchische ordening en het is daar dat we, net als in naturalistische culturen, exclusie waarnemen in de zin van uitsluiting van privileges.

Privilege

Joris Luyendijk maakte deze zomer furore met zijn boek *De zeven vinkjes*. Daarin zette hij uiteen hoe mensen die aan zeven kenmerken voldoen automatisch op voorgrond staan in hun maatschappelijke leven en te weinig in de gaten hebben dat dit zo is. Hoewel we in Nederland het idee aanhangen dat we een egalitaire samenleving zijn of daar in elk geval naar streven, valt het dus wel mee – of beter: tegen – met de eerlijke verdeling van maatschappelijke bronnen voor een fatsoenlijk leven.

Het probleem van privileges is dat je ze, als je ze hebt, vaak niet herkent voor wat ze zijn, namelijk uitzonderingsrechten (dat is ook de letterlijke vertaling van het woord). Je voelt jezelf de natuurlijke norm en daarmee de neutrale basislijn; het is de rest die afwijkt, om wat voor reden dan ook. Steeds vaker gaan protesten precies daarover: ze wijzen op het tegenovergestelde. Dat legt de vinger op een zere plek, namelijk de basis van de gemeenschap.

Uitsluiting

Elke gemeenschap ontstaat, aldus de antropoloog René Girard, door het trekken van een grens tussen de gemeenschap en de niet-gemeenschap. Een uitsluiting dus, en dat is volgens Girard een vorm van geweld. De willekeur van de begrenzing (waarom immers op basis van dit en niet dat criterium?) en het gewelddadige begin van de gemeenschap, vormen het taboe van die gemeenschap. Dat taboe wordt bedekt met argumenten als nationaliteit of huidskleur of gender of *whatever*. Of het wordt ontkend met verwijzing naar allerlei beleid dat bedoeld is om verschillen op te heffen.

In beide gevallen blijft het feit van het oorspronkelijke willekeurige geweld zélf onbespreekbaar. Wie het wel bespreekbaar wil maken, bedreigt de samenhang die is ontstaan uit geweld en loopt daardoor het risico van verstoting. Aldus Girards theorie van de zondebok.

De last van de witte man

De onzichtbaarheid van je eigen vinkjes als privileges maakt het lastig om je in te leven in hoe het is om vinkjes te missen. Twee van de zeven vinkjes zijn bijvoorbeeld witheid en man-zijn. De Engelse schrijver Rudyard Kipling, bekend van zijn roman *The Jungle Book*, schreef in 1899, op het hoogtepunt van het Britse kolonialisme, het gedicht “The white man’s burdens”, dat opent met de volgende strofe:

*Take up the White man’s burdens —
Send forth the best ye breed —
Go bind your sons to exile
To serve your captives’ need;
To wait in heavy harness
On fluttered folk and wild —
Your new-caught, sullen peoples,
Half devil and half child.*

Samenvattend is dit een oproep aan de witte man om aan zijn zorgplicht (*burden, to serve needs, to wait on*) te voldoen ten aanzien van overwonnenen (*your captives, fluttered folk and wild*), vanuit de rechtvaardiging dat deze vers

gevangen volkeren half duivels en half kinderlijk zijn. Precies die laatste twee kenmerken zorgen ervoor dat de overwonnenen niet uit zichzelf zullen inzien dat de Britse overheersing voor hen gunstig is; daartoe moeten ze hun chagrijn (*sullen peoples*) overboord zetten, desnoods met geweld (*in heavy harness*).

Dit toppunt van koloniaal paternalisme wordt omgekeerd in de film *White man’s burden*. John Travolta draagt hierin de last van de witte man in een maatschappelijk systeem waarin de privileges omgekeerd zijn. Witte kijkers identificeren zich gemakkelijk met de witte Travolta. Pas daardoor ervaar je als wit mens hoe het is om in een systeem te leven dat je consequent op achterstand zet, dat rechtvaardig doet maar het niet is, dat niet naar je luistert en je verhaal stelselmatig tegen je gebruikt. En pas dan ga je ervaren hoe willekeurig en gewelddadig de basis van uitsluiting is.

Identiteitspolitiek

Een dergelijke omkering is een typische exponent van het postmodernisme. Het postmodernisme is een filosofie waarin verschildenken of differentiedenken centraal staat. Een van haar methoden om macht te ontmaskeren is deconstructie. Deconstructie is een taalspel, waarin je een polariteit (bijvoorbeeld man-vrouw) en het machtsverschil tussen beide polen laat ervaren door het machtsverschil om te draaien. Daarmee maak je het onzichtbare van de zeven vinkjes zichtbaar, in elk geval bij de mensen met die zeven vinkjes. Ineens is hun macht niet meer vanzelfsprekend, maar het product van historische processen. Hoe en waar je geboren bent, is inzet van politiek geworden. Wie altijd ten negatieve gedefinieerd is, eist dat de achterstand gecorrigeerd wordt vanuit eigen gekozen, gelijkwaardigheid gebiedende definities. Veel daarvan is volstrekt begrijpelijk vanuit het streven naar gelijkwaardigheid voor iedereen, maar er is ook een tweeledig probleem.

Ten eerste is dat het idee dat identiteit een statisch begrip is in een dynamische omgeving. Er is een essentie van wit of zwart zijn, man of vrouw, homo of hetero, en het is de dynamische omgeving die de variatie creëert in toegekende rechten (en plichten: die worden na Kipling nog wel eens vergeten). Die essentie is echter moeilijk wetenschappelijk vast te stellen. Zo laat de overzichtsstudie van Angela Saini zien dat er bijvoorbeeld biologisch en evolutionair bekeken helemaal geen rassen zijn. Identiteit baseren op een huidskleur is daarmee kiezen voor een willekeurig criterium. Dat er sociaal en daarmee politiek en economisch verschillen gecreëerd worden, is identiteit van een andere orde en vraagt om een andere analyse en een andere strijd. Het is verstandig om dit onderscheid te maken, anders verzand je in politieke correctheid die door haar eigen taboewoorden de dialoog verlamt.

Ten tweede blijft identiteitspolitiek uitgaan van radicale verschillen. Het gaat immers om polariteiten (of-of), het enige verschil is de omkering ervan. Maar als de polen (man-vrouw et cetera) al willekeurig zijn, schieten we daar dan iets mee op? We blijven zo in de tegenstelling en dus de uitsluiting, zoals de hedendaagse *cancel culture* laat zien.

Geen radicale verschillen

Descola voert ook twee andere wereldbeelden op en hierin is geen sprake van radicale verschillen. In animistische culturen delen wezens hetzelfde innerlijke leven, maar

hebben ze andere lichamen. Mijn katten en ik zien er anders uit, maar hun emoties en bewustzijn verschillen niet veel van de mijne. Recent wetenschappelijk onderzoek toont dit ook steeds opnieuw aan. Waar mensen zich mee meenden te onderscheiden van de rest van het leven op aarde – taal, bewustzijn, politiek, spel, liefde, ... – blijkt te berusten op, laat ik het maar even ‘naïeve arrogantie’ noemen. Weer zo’n willekeurige en gewelddadige uitsluiting.

In totemistische culturen delen wezens aspecten van innerlijke en lichamelijke levens, afhankelijk van waar ze dit leven voortzetten. Het landschap is een levend geheel met een eigen geheugen, dat steeds opnieuw aangeroepen en herbeleefd kan worden. Ook hier stapelt het wetenschappelijke bewijs zich voor op. Tijd blijkt geen neutraal, lineair proces maar een betekenisvolle ruimte waarin verleden, heden en toekomst elkaar in accenten afwisselen, net waar onze aandacht zich op richt.

Als dit alles moeilijk te bevatten is, dan is dit een signaal voor opgroeien in een andere, naturalistische of analogische cultuur, niet voor het ongelijk van animisme en totemisme. Hier ligt volgens mij dan ook de ware taak van dekolonisatie van onderwijs en onderzoek voor zover die uit blijven gaan van radicale verschillen: we doen er beter aan multiparadigmatisch te leren denken dan in de monocultuur van op hiërarchische verschillen gebaseerde denkpatronen. Het posthumanisme biedt volgens mij een goed alternatief. Dat ontkent geen verschillen, maar vraagt zich af welke verschillen relevant zijn gegeven een concrete situatie. Posthumanisme streeft naar variatie,

omdat daaruit de intelligentste oplossingen naar voren komen. James Bridle geeft daar in zijn boek *Ways of being* prachtige voorbeelden van. En posthumanisme daagt uit om te decentreren, dat wil zeggen de *more-than-human-world* te achten als samenhangend geheel, zonder de verstrekking van willekeurige privileges. Ware inclusie is dan waar interconnectiviteit alles in gelijkwaardigheid omvat (en-en). Wie daarin toch uitsluit, draagt de bewijslast van het argument. En dat argument is steeds lastiger te geven.

Een wat langere reflectie dan gebruikelijk. Zo gaat dat nu eenmaal met allesomvattende woorden. In elk geval genoeg stof tot nadenken, hoop ik, door te laten zien dat inclusie over meer gaat dan alleen gelijke kansen in westerse samenlevingen.

Millennium Challenge⁴

Ik denk de laatste tijd vaak aan Paul van Riper. Paul wie? Paul van Riper was als gepensioneerd marinier gevraagd mee te doen aan de *Millennium Challenge 2002*, een grootschalige simulatie waarmee het Amerikaanse leger de inzet van nieuw materieel wilde oefenen. Van Riper zou leidinggeven aan de tegenstander, een niet nader omschreven vijand met de naam 'Team Rood'. 'Team Blauw' trad als vertegenwoordiger van het Amerikaanse leger op. Kosten van de simulatie, die twee jaar voorbereiding in beslag had genomen: 250 miljoen US Dollar.

Spelleiding

Van Riper realiseerde zich dat de Bush regering zou gaan voor de zogenaamde *pre-emptive strike* en besloot die voor te zijn door de aanval te kiezen met kamikaze speedboten, laagvliegende commerciële vliegtuigen zonder radiocommunicatie en raketten vanaf de grond. Binnen tien minuten was de Amerikaanse vloot gezonken. Dat was niet de bedoeling van de simulatie, dus de virtuele vloot werd weer opgetuigd en de strijd voortgezet. Maar telkens als Van Riper een strategische zet wilde uitvoeren, kreeg hij een telefoontje van hogerhand, de Witte Cel die als spelleider optrad, dat hij daarmee moest stoppen. Hij mocht het vuur niet meer openen, hij mocht zijn chemische wapens niet inzetten, hij moest zelfs in het open veld gaan zitten om als gemakkelijk doelwit weggeschoten te worden. Na zes dagen droeg Van Riper gefrustreerd het bevel over en ging hij verder als adviseur. Tegen de tijd dat het lukte om Team

---

⁴ Preflectie op masterclass "Duurzaamheid" van Kees Klomp en Bas Huijbers op 21 december 2022.

Rood eronder te krijgen, deels met technologie die toen nog niet eens bestond, was Team Blauw aanzienlijk verzwakt en had het nog maar weinig regionale invloed.

Waarom ik de laatste tijd vaak aan Paul van Riper denk, is omdat hij en de Millennium Challenge voor mij symbool staan voor hoe we vandaag de dag tegen de klimaatcrisis strijden.

Dit is geen spel

In de wetenschap betekent 'ecologische validiteit' dat een onderzoek in een dusdanig authentieke omgeving is uitgevoerd, dat de resultaten ook kunnen gelden voor de werkelijkheid. Kort gezegd: een onderzoek naar natuurlijke slaap in een laboratorium met elektroden op je hoofd die met slangetjes in contact staan met monitors, is ecologisch niet valide. Was de Millennium Challenge ecologisch valide? Ja en nee, afhankelijk van je spelopvatting. Grofweg kun je een spel improviserend laten ontstaan of spelen volgens vooraf gestelde regels. Team Rood van Van Riper deed dat eerste, Team Blauw dat tweede, en Witte Cel zag erop toe dat dit laatste gebeurde. "You are playing out of character", zei Team Blauw leider Buck Kernan tegen Van Riper toen die zich beklagde, want Team Rood zou nooit kamikazes, commerciële

vliegtuigen en grondgeschut inzetten. Pikant detail: het was Kernan die Van Riper had benaderd voor deelname aan de simulatie, met de belofte van vrij spel. Daar hield Van Riper zich dus aan, maar het bleek niet de bedoeling.

De simulatie was een spel, maar om haar goed te kunnen spelen moest de strijd zelf geen spel zijn volgens vooropgezette regels, maar een vrij spel met onverwachte oplossingsstrategieën op basis van eigen inzichten en inschattingen. Met andere woorden: het meeste leerrendement zit erin als je het spel in gaat met de opvatting 'dit is geen spel'. Dan zou Millennium Challenge ecologisch valide zijn geweest en had het Amerikaanse leger kunnen oefenen in omgaan met onvoorspelbaarheid.

Onvoorspelbaarheid

'Duurzaamheid' is tegenwoordig als predicaat onontkoombaar, maar op zichzelf zegt het woord niet zo veel over de wenselijkheid van waar het naar verwijst. Je kunt duurzaam dom bezig zijn. Plastic blijkt super duurzaam. Met de herhaling van het ongewenste effect is het dan misschien beter om over 'hardnekkig' te spreken. Zo is het een hardnekkige fout om de polycrisis waarin we ons bevinden aan te pakken volgens de strategie van Team Blauw: denken dat dit een spel is met vooropgestelde regels en de acties van de tegenstander manipuleren door van hogerhand te laten ingrijpen. 'Polycrisis' betekent dat meerdere crises op elkaar inwerken en elkaars negatieve effecten versterken. Dat is geen spel. Er zijn geen duidelijke regels. En er is geen hogerhand. Er zijn voor onoplettende Teams Blauw wel zwarte zwanen: gebeurtenissen die ze niet zien aankomen en die verstrekkende gevolgen hebben.

Improviseren

We leren op verschillende manieren van onze fouten. Als we iets willen en we bereiken ons doel niet, dan kunnen we onze strategie aanpassen en kijken of het dan wel lukt. Als dat na diverse pogingen nog steeds niet het geval is, dan kunnen we nadenken over waarden: waarom willen we dit doel eigenlijk? Willen we dat nog steeds of passen we het aan? Ook hier kan een grens aan komen, en wel als er willekeur komt te zitten in de feedback die we krijgen. De ene keer worden we beloond voor gedrag dat de andere keer geen beloning, of straf oplevert. De uitkomsten van wat we doen, zijn voor ons onvoorspelbaar geworden. We bevinden ons dan, met andere woorden, in een *breakdown of the normal* waar we met onze gebruikelijke logica in denken en handelen niet meer uitkomen, ook niet als we het heel graag willen. De polycrisis is,

met andere woorden, een crisis in ons leren. En daarmee is snel een link naar onderwijs te leggen. Kunnen we duurzaam leren improviseren?

Duurzaamheid is meer dan de energietransitie of de eivitttransitie; inzetten op een enkele transitie is speculeren met het succes van technologie die we nog niet hebben en deels met haar eigen schadelijke neveneffecten bijdraagt aan de polycrisis. Het gaat dus niet alleen om technologie. Duurzaamheid vraagt een grondige herziening van wie we denken te zijn op deze planeet, en daarmee een grondige herziening van hoe we denken. Daardoor zijn de kunsten en is filosofie belangrijk om onze verbeeldingskracht op te rekken, net als inzicht in hoe andere levende wezens de problemen in hun (en onze) leefomgeving aanpakken.

Voor schoolleiders is denk ik de (gewetens?)vraag: ben ik bij Team Blauw of toch Team Rood? En hoe ga ik met de bijbehorende mogelijkheden en beperkingen om?

Realiteitswaarde⁵

Ze sluipt traag de trap op, blijft bovenaan staan. Hij zit al klaar. Ze zet een paar passen naar rechts, kijkt hem niet aan. Hij staart haar na. Ze verlegt haar blik naar boven, haar hoofd nu scheef en in de schouders. Hij volgt haar gebaar en haar blik. Geruisloos draait ze zich om, maakt een draai naar links en springt bij mij op bed.

Met stijgende trots sla ik dit alles gade. Broes neemt Keet in het oetje door in schijnbewegingen te doen alsof. Bij mensen scharen we dergelijke strategieën onder *theory of mind*. We hebben een idee (theory) over hoe denken (mind) gaat en vanuit dat idee ontwikkelen we strategieën om het denken van anderen niet alleen te doorgronden ('ik denk dat jij dit denkt'), maar ook te beïnvloeden ('ik wil dat jij dit gaat denken').

Theory of mind

Lang werd theory of mind alleen aan mensen toegedicht, steeds vaker met onderzoek nu ook aan andere dieren, ik denk het te zien in mijn feline huisgenoten. Wat Broes met haar schijnbewegingen laat zien is besef van Keets plan om haar aan te vallen, herinneringen aan zijn nieuwsgierigheid en een plan om zijn aandacht af te leiden van haar werkelijke bedoelingen. Voorwaar een geslaagde propagandacampagne.

Theory of mind is zo alom vertegenwoordigd in ons bewustzijn, dat we ons er nauwelijks van bewust zijn hoe sturend ze is in interpretaties en conclusies die we aan observaties verbinden ('ik denk dat jij dit denkt' wordt afgekort tot 'jij denkt', speculatie wordt feit). Kijk je naar een voetbalwedstrijd, dan hoor je de commentator voortdurend vertellen wat de voetballer denkt en van plan was. Het valt ons niet eens meer op, we nemen aan dat het commentaar een feitenrelaas is.

Ladder van inferentie

De ladder van inferentie is een behulpzaam model voor hoe dit werkt. Het verbeeldt hoe ervaringen worden versmald tot selectieve waarnemingen, die met allerlei attributies en projecties leiden tot beslissingen en acties die de oorspronkelijke selecties

---

⁵ Preflectie op masterclass "Post-truth, propaganda en complotdenken" van Jaron Harambam op 4 oktober 2023.

bestendigen. We kennen het als tunnelvisie of *confirmation bias* en binnen de MEL gebruiken we de metafoor van de bubbel.

Algoritmes van sociale media dragen verder bij aan filters en echoputten, en uiteindelijk vullen we onze theories of mind grofweg met twee kampen: wij met de goede denkwijze en de rest met foute denkwijzen. Je voelt 'm al aankomen: tussen verschillende in zichzelf gekeerde feitenwerelden laait een strijd om waarheid op.

Realiteit en waarheid

Katten doen zo iets niet. Althans, ik heb Broes en Keet nog nooit zien bakkeleien over wat iets is. Ze kunnen iets onderzoeken of ergens aan twijfelen, maar over realiwaarheid kennen ze geen onenigheid. Wij mensen trekken realiwaarheid als 'realiteit' en 'waarheid' uit elkaar. Anders dan katten hebben wij opvattingen over kennis en gradaties in waarheid. Met onze theories of mind doen we dus meer dan elkaar begrijpen en beïnvloeden; we beoordelen elkaar ook in termen van slim en dom. Dit zijn categorieën die katten niet zichtbaar interesseren, maar wij mensen

bouwen daar complete onderwijssystemen op, waar we welvaarsverdelingen en gezagsverhoudingen mee samen laten hangen. Parallel hieraan verloopt de verworping van postmoderne emancipatiepogingen tot *post truth* hyperrelativisme waarin iedereen en niemand gelijk heeft en de realiteit er al helemaal niet meer toe lijkt te doen. Althans niet politiek gezien, want succesvolle lobbycampagnes beïnvloeden beleid dusdanig dat we precies die dingen doen die het schadelijkste zijn voor het voortbestaan van onze soort en dat van de planeet, maar wel goedkoop en efficiënt.

Als katten al zouden denken in termen van slim en dom, dan zouden ze ons, vermoed ik zo, niet al te snugger vinden.

Intenties

Dan zijn er nog twee aspecten aan theory of mind die vanuit evolutiepsychologie een interessant licht werpen op dit alles. Het eerste is dat we door onze theory of mind eigenlijk altijd uitgaan van intenties en bedoelingen, altijd aannemen dat als er iets gebeurt, dat gebeurt doordat iemand dat zo wilde. Onze waarnemingen en ervaringen worden gekleurd met het idee dat ze passen in doelbewuste plannen van onszelf en/of een ander. Dat dingen gebeuren gewoon doordat ze gebeuren, zonder dat daar een *master mind* de hand in had, is niet onze *default* interpretatie. Ik noem dit maar even onze *hyper agency detection*, met als risico dat we bedoelingen en intenties zien waar die niet zijn.

Op elkaar letten

Het tweede aspect is dat we, doordat we sociale wezens zijn, genegen zijn om op elkaar te letten. Vanuit de theory of mind en iets over hoe de waard gasten vertrouwt, doen we dat vooral om te checken of de verdeling van het gemeenschappelijke wel rechtvaardig gebeurt, kortom of er geen stamleden zijn die parasiteren op het collectief. We houden elkaar dus in de gaten en dat is nog niet alles, want we letten er niet alleen op dat de ander zich eerlijk gedraagt, maar ook of de ander iemand die zich misdraagt wel aangeeft als parasiet. En andersom voelen we vele ogen ons volgen, want ook wij zelf zijn in de ogen van de ander potentiële parasieten. Ik noem dit maar even onze *interlocked surveillance focus*, met als dubbel risico paranoia en misantropie.

In gemeenschappen waar eigendom de basis van herverdelingsvraagstukken vormt, zoals in kapitalistische samenlevingen, doet wantrouwen als verdienmodel het goed. Onze korte aandachtspanne wordt gemakkelijk gericht op de gevaren die onze bezittingen bedreigen. Propaganda, complottheorieën en post truth komen hier samen in argwaan als afgedwongen grondhouding. Deze prelectie kan hiervan als voorbeeld worden gezien :-)

Vloek en zege

We kunnen theory of mind afschaffen noch verbieden. Waarom zouden we ook? Positieve kanten ervan zijn dat we überhaupt begrip voor een ander opbrengen en via empathie tot solidariteit kunnen komen. Theory of mind is ons wapen tegen atomistisch denken en het bewijs dat wij geen in onszelf gekeerde individuen zijn. Het kan ons scheiden, maar verbindt ons ook. Zoals zoveel van onze hebbelijkheden is theory of mind zowel een vloek als een zege.

Hoe kunnen schoolleiders en docenten, wetgevers en bestuurders samenspannen om er een zege van te maken?

Sprookjes en het Conimex-denken⁶

Het zal ergens eind jaren zeventig zijn geweest dat mijn vader voor mij een sprookjesboek kocht en omdat mijn vader van verzamelen hield, werd dit het eerste in een lange rij sprookjes van over de hele wereld. Achteraf kan ik wel zeggen dat deze collectie een mooie introductiecursus in culturele antropologie is geweest. Immers, sprookjes gaan over het oplossen van problemen en wat als probleem en oplossing geldt, is nogal plaats- en tijdgeboden, kortom cultureel bepaald.

Westerse kennisexport

Ergens in 2004, 2005 waren er twee voor mij opmerkelijke gebeurtenissen. De eerste was op een congres over transdisciplinair onderzoek. Ik sprak iemand over haar promotieonderzoek dat ze in de tropen met de lokale bevolking had uitgevoerd. Het ging over een milieuvraagstuk en ik vroeg naar de opzet van haar onderzoek, die eigenlijk best standaard bleek, namelijk: de oplossing was al in Nederland bedacht, de vraag was hoe deze ter plaatse te implementeren. Ik vroeg of de lokale bevolking zelf niet ook ideeën had over hoe dit vraagstuk op te lossen, wat mij een verbaasde blik opleverde. Hoezo, lokale kennis?

De tweede was vergelijkbaar. Ik was bezig een handelsmissie naar de tropen voor te bereiden en vroeg aan de Nederlandse missiegangers wat ze van de lokale bevolking zouden willen leren. Verwarde blikken vormden het antwoord. Hoezo, wij iets leren van hen?

Tegenwoordig scharen we dergelijke eenrichtingsopvattingen over kennis onder koloniaal denken. Voor mezelf vat ik de logica ervan samen met ‘Conimex-denken’. Een paar jaar geleden was er namelijk een reclame op de Nederlandse televisie over kroepoek, gemaakt (zowel de reclame als de kroepoek) door Conimex. Hoofdpersoon was een witte man die trots vertelde hoe Conimex de lokale bevolking had geleerd duurzaam garnalen te vissen. Voor die Nederlandse kroepoek dus.

---

⁶ Preflectie op masterclass “Intercultureel denken – voorbij mono-modernistisch onderwijs” van Renate Schepen op 1 november 2023.

In dit soort gevallen, en beide anekdotes staan echt niet op zichzelf, denk ik steevast: hè, maar hoe losten ze daar dan hun problemen op toen wij er nog niet waren? En ook: kan het zijn dat onze komst zelf de oorzaak van hun problemen werd? Ik doe me nu wat naïefer voor dan ik ben hoor, want ik weet best beter hoe het zit. Ik had namelijk al die sprookjes gelezen en daarin werd ongeacht welke cultuur het probleem uiteindelijk altijd opgelost.

Je doet aan Conimex-denken als je ervan uitgaat dat oplossingen alleen uit het Westen komen, en ook als je ervan uitgaat dat alleen oplossingen uit het Westen komen.

Improvisatie versus standaardisatie

Alle sprookjes tezamen, ook die van westerse culturen, laten iets interessants zien. Deels kun je abstraheren van problemen en oplossingen (bijvoorbeeld goed versus/verslaat kwaad met wat magie), maar altijd ook zie je een hoog gehalte aan lokale improvisatie. Net als *Macgyver* of *The A team*, series waarmee ik de tachtiger jaren door probeerde te komen, doet iedereen het met wat ter plaatse en op dat moment voor handen is. Opvallendste overeenkomst dan weer is de totale afwezigheid van gedachten over *evidence based* en *best practices*, dat wil zeggen: als het probleem eenmaal is opgelost, wordt er geen methode ontwikkeld, de oplossing wordt niet serieel in productie genomen en aan de rest van de wereld verkocht, er verschijnen geen aanbevelingen en er wordt niets uitgerold. Iedereen, lezer van sprookjes en/of kijker van actieseries, wordt geacht zelf te weten wat met de lessen te doen. Want lessen, die zitten er natuurlijk altijd wel in; ze gaan alleen niet over de beste oplossing, maar over de problemen, hun aard en waarom je ze zou willen aanpakken. De echte oplossing brengt daardoor altijd een kwalitatief, geen kwantitatief verschil. En omdat je die oplossing vindt in wat voor handen is, is ze ook altijd – in onderzoekstermen – ecologisch valide.

Kort gezegd: er vindt geen standaardisering van de oplossing plaats. Als standaardisering überhaupt in het verhaal voorkomt, dan is dat als de vijand die verslagen

moet worden (de bureaucratie, het leger van de dictator, de belastingen). Prestatie-indicatoren zijn nooit onderdeel van een duurzaam succesvolle strategie in sprookjes. En ik vraag me af of ze dat überhaupt ooit kunnen zijn. In het echte leven, bedoel ik dan.

Technocratische oplossingen

Het verschil tussen al die wereldsprookjes en MacGyver/The A team is natuurlijk ook duidelijk en zit wederom in de oplossingen. Amerikaanse actieseries – en die zijn model gaan staan voor alle actieseries – stromen over van de technische oplossingen, waarmee nogal wat explosies gepaard gaan. Daarmee staan ze symbool voor een bepaald type oplossing, namelijk eenzijdig technologisch vernuft met materiaalverspilling en milieuvernieling tot gevolg. Ook dit is een aspect van koloniaal denken, namelijk het uitgangspunt dat je alleen met moderne techniek de situatie naar je hand kunt zetten.

Toen Europeanen Noord Amerika koloniseerden, troffen ze natuur aan die er, nou ja, als natuur uitzag. Dat dit het resultaat was van natuurbeheer door de inheemse bevolking kwam niet bij hen op, want hun ideeën over voedselproductie waren geënt op Europese akkerbouw en veeteelt. Westers koloniaal denken gaat over heersen, en heersen doe je met verstand en techniek.

Volgens Amitav Ghosh is dit denken een westers verschijnsel, maar niet alle westerlingen vertonen het; in *De vloek van de nootmuskaat* legt hij uit hoe westerse elites ook de bevolking op hun eigen grondgebied gekoloniseerd hebben (en we zien ook hoe niet-westerse elites zich dit denken toe-eigenen). Peter Sloterdijk betoogt in *De regels van het mensenpark* dat onderwijs het belangrijkste instrument is voor deze inlandse kolonisering (die ook naar de kolonies geëxporteerd werd en daar na de dekolonisatie is blijven hangen – als een soort nare oom die na een gedwongen huwelijk maar niet van het bruiloftsfeest wil vertrekken). We herkennen het in kerncurricula, landelijke exameneisen, eenzijdige focus op de arbeidsmarkt, de macabere wens om iedereen zo vroeg mogelijk in een hokje te stoppen en voor te sorteren op latere (over?)levens-kansen in een gestratificeerde maatschappij. Pink Floyd verwerkte het in rock opera *The Wall*, Nick Sousanis tekende het in *Unflattening*. Veel eerder al, in 1934, beschreef Lewis Mumford de westerse cultuurgeschiedenis als een van groeiende regimentering – het te bestrijden monster in diverse sprookjes, en volgens mij ook in het echte leven. Niet voor niets is dekolonisering van het onderwijs een *hot topic*.

Natuurlijke intelligentie

Afgelopen zondag hoorde ik van Ruben Jacobs, die ook een masterclass verzorgt dit jaar, over een ander boek van Amitav Ghosh, *The great derangement*. Dat heb ik nog niet gelezen, maar uit Rubens omschrijving maak ik op dat het gaat over iets wat ik ook al meen vast te kunnen stellen, namelijk een toenemende monocultuur in De Literatuur. Met de moderne roman zijn vanaf de negentiende eeuw met name de menselijke psychologie en het realisme in de beschrijvingen daarvan prominent in beeld gekomen (daarom noem ik dit zelf ‘Het grote navelstaren’). Daarbij is de wereld waarin de verhalen zich afspelen niet aan verandering onderhevig, laat staan aan klimaatverandering, en dus totaal niet realistisch. De Literatuur biedt dus, aldus Ghosh, althans dat vermoed ik want ik heb zijn boek nog niet gelezen, afijn, De Literatuur biedt dus geen model voor hoe, psychologisch of anderszins, om te gaan met een wereld die aan het veranderen is. Daarvoor moet je toch echt bij *sci-fi* zijn, zoals die van Neal Stephenson. En, zo wil ik graag op deze plek betogen, ook bij sprookjes. Want wat ik mis in De Literatuur en vind in sprookjes, is de vanzelfsprekende aanwezigheid van dieren en planten die niet tot het decor horen, maar daadwerkelijk een rol in het verhaal spelen.

En laat dit nou net hét thema zijn in het genre dat momenteel *booming* is in de non-fictie: de intelligentie van de natuur. De bloei van dit genre is voor mij een signaal van een groot en groeiend verlangen naar andere dan de nu nog dominante modernistisch-technocratische oplossingen. De overtuiging groeit dat juist de logica van deze oplossingen onderdeel is van de complexe problemen waar we voor staan.

Maar hernieuwde warme belangstelling voor de natuur is niet alleen instrumenteel. In *Vos en ik* vertelt Catherine Raven, gepromoveerd biologe die naast docent ook natuurbeheerder is, hoe haar opleiding haar gedisciplineerd had om emotionele afstand tot de levende natuur te houden en hoe een vos, die deze mores niet kende, deze afstand tenietdeed door stoutmoedig vriendschap met haar te sluiten. Het is dus ook een begrijpelijke poging om de bondgenootschappen die we eens met de meer-dan-menselijke-wereld hadden te herstellen. Dat bereiken we niet binnen een monomodernistisch paradigma, er is variatie in paradigma's nodig om ons weer lenig in de typen oplossingen te krijgen. Die variatie is er, zo laat Baggini zien, en dat opent de wereld weer een beetje.

De dialoog is niet te standaardiseren en dus kandidaat voor sprookjesachtige oplossingen. Hoe lukt het op jouw school om die wereld ook toe te laten?

Do It Yourself samenleving en democratie⁷

Tussen grote begrippen als ‘het volk’ of ‘de elite’, of wat het dan ook is dat je met gezwollen stem doet verklaren “Als het land me roept ...”, tussen die wereld dus daar in de verte ergens achter de horizon, en dat wat je dagelijks meemaakt, ziet, ervaart, opsnuift en interpreteert, daar ligt een schaalgrootte waarop niemand de controle heeft maar iedereen van invloed kan zijn. Tussen abstracties over niemand in het bijzonder en concrete leefwerelden van ons allemaal ligt volgens mij het werkelijke speelveld van de democratie. Of anders gezegd: het veld waarop onze democratie op het spel staat.

Smal burgerschap

Burgerschap en burgerschapsonderwijs kan gaan over hoe we in Nederland onze democratie hebben ingericht, met nog wat vaderlandse geschiedenis over polderen en een tripje naar Den Haag. Volgens deze redelijk smalle invulling van burgerschap en democratie delegeren wij allemaal het bestuur van ons land naar vertegenwoordigers die onze belangen dienen. De link naar de natiestaat is duidelijk, want die biedt het grondgebied dat wij ons als soevereine macht hebben toegeëigend. Dus: we hebben een stuk planeet, dat beschouwen we als het onze, en we hebben regels voor wie we tot ‘onzelf’ rekenen en wie niet, en hoe we ons op dit stuk planeet gedragen, vooral ook onderling. Dat is het volgens mij in de basis. Zo doen we het democratischerwijs, althans in Nederland. Oneens met hoe het uitpakt? Daar is de straat, ga maar demonstreren. En wie weet, de volgende verkiezingen ben je misschien wel aan de beurt.

Jongeren verliezen vertrouwen

Jongeren hebben hun vertrouwen in ons verloren, om maar even met de deur in huis te vallen. Dit bericht las ik op 22 november en het laat me niet los. Vijf dagen daarvoor was het gepubliceerd als conclusie van het onderzoek ‘Als je het ons vraagt’ van de kinderombudsman. Kinderen voelen zich volgens dit onderzoek niet gesteund door volwassenen en zijn ook niet altijd blij met het voorbeeld dat zij hen geven. Het gaat dan vaak niet om eigen ouders, maar andere volwassenen in hun omgeving en de samenleving. Dat eerste is wel een opluchting, maar dat tweede is een sterk staaltje

---

⁷ Preflectie op masterclass “Do It Yourself samenleving en democratie” van Ruben Jacobs op 20 december 2023.

pedagogisch verantwoord verwijt aan de samenleving dat bij mij wel binnenkomt: de kinderen zijn niet boos, ze zijn teleurgesteld.

Ze denken niet meer dat wij volwassenen in staat zijn om maatschappelijke problemen op te lossen. En eerlijk gezegd vind ik dat ze gelijk hebben. Althans, dat lukt ons niet meer binnen de hierboven geschetste parameters van de smalle democratieinvulling. Ergens zijn we afgestapt van één kiezer één stem – of in elk geval de pretentie daarvan – en overgegaan naar één euro één stem. Je ziet het bijvoorbeeld aan het feit dat lobbyisten aan de voorkant, bij het maken van wetten, welkom zijn, terwijl politici de gang naar de rechter, bij controle op naleving, proberen te blokkeren. Dus banken als Rabo en ING en lobbyclubs als De Nederlandse Pluimveeverwerkende Industrie worden geconsulteerd, terwijl geprobeerd wordt om klimaat-zaken als die van Urgenda en Milieudefensie onmogelijk te maken. Ik ben opgegroeid met de gedachte dat de overheid er was om het algemeen belang te dienen. Daar lijkt steeds minder van te komen als natuur niet beschermd maar verkocht wordt, sociale woningbouw niet de noden van huurders lenigt maar de zakken van buitenlandse investeerders vult, afijn, casuïstiek te over.

Deze zomer bereikte Engeland een absoluut dieptepunt toen het land letterlijk in de shit zat doordat de private eigenaar van het rioolstelsel wel de subsidies had

opgestreken maar niet het onderhoud had gepleegd. En terwijl ik dit zit te tikken, loopt COP28, nota bene in Dubai gehouden en onder voorzitterschap van een oliesultaan, ten einde en zijn gedurfde gedachten over uitfasering van fossiele grondstoffen, weer van tafel geveegd want oelala, toch te wild. Daar is de straat, ga maar demonsteren? Dat hebben we massaal gedaan en we krijgen een dikke vette middelvingerveto van Saoedi Arabië terug. Dan maar de blik weer even op eigen land. Daar gaan nu vier partijen onderhandelen over samen regeren onder voorwaarde dat de grootste van hen belooft niet aan de grondwet te komen. Pardon, wat??

Afijn, al die tijd zien jongeren ons dus geen maatschappelijke problemen oplossen en nogmaals, ik kan ze niet helemaal ongelijk geven: mondiaal gezien blijft geopolitiek een zootje, Europa komt er niet goed uit, en Nederland? Ik vind het best ingewikkeld worden als mijn overheid haar burgers niet alleen niet beschermt, maar zelf staatsvijandig wordt. Veel ambtenaren vinden dit ook, gezien de groei van XR Ambtenaren. En veel burgers reageren weer anders; de titel *Atlas van afgehaakt Nederland* zegt voldoende over de in het betreffende rapport gepresenteerde onderzoeksbevindingen.

Civiele bestuurskunde

Ik kan ook moedeloos worden van wat zich aan de horizon afspeelt en dat doe ik dan ook even. Maar tegelijkertijd weet ik dat politiek en beleid op deze schaal niet de enige kant van het verhaal is en dat burgerschap en democratie wel degelijk meer behelst dan eens in de zo veel tijd stemmen en je voor de rest voorbeeldig gedragen. De horizon van mensen die op die grotere, abstracte schaal handelen, dat zijn wij. Zij reageren op wat wij doen en laten zien. In die zin hebben wij dus ook altijd invloed.

En we laten meer zien dan alleen apathie of ruzie. Ik heb de term 'civiele bestuurskunde' bedacht om aan te geven hoe wij vorm en inhoud geven aan ons burgerschap buiten het zicht of de goedkeuring van onze overheid. Civiele bestuurskunde ontstaat wanneer mensen⁸ zonder sturing vanuit een overheid zichzelf organiseren om een publiek belang te dienen. Deze wat blote omschrijving krijgt steeds heel concreet invulling met de wirwar aan persoonlijke motieven die samenhangen met de sociaal-culturele netwerken van civiele bestuurders, de dynamiek van transdisciplinair

---

⁸ Mensen die me kennen, weten dat ik er absoluut voor ben om de kring van bestuurders uit te breiden tot de niet-menselijke medebewoners van deze planeet. Het samenleven met Broes en Keet krijgt echt niet alleen vorm door mijn beslissingen, hoewel ik vind dat de onderhandelingen soms best wat minder chaotisch mogen.

samenwerken, ook met een overheid (dat geeft relatie), en het ontwikkelen van inhoudelijke en strategische inzichten die helpen bij de vragen van wat hoe te doen.

Er is in dit perspectief geen abstracte burger die het object is waarop beleid wordt bedreven en daar af en toe als subject een reactie op afgeeft. Er zijn wel mensen van vlees en bloed die zich vanuit verlangens verenigen en daarbij andere groepen en de overheid tegenkomen.

Burgerschap breder bekijken

Als je burgerschap en democratie zo bekijkt, dus breder dan die smalle invulling van hierboven, dan zie je wel degelijk een samenleving waarin volwassenen problemen aanpakken. Misschien niet meteen opgelost, maar wel aangepakt. ABP stapte onder druk van ambtenaren uit de fossiele industrie. Goed, dit pensioenfonds investeert nog steeds in bezette gebieden in Israël en riskeert daarmee betrokkenheid bij oorlogsmisdrijven en systematische mensenrechtenschendingen, maar dat wordt dan dus een volgende stap. En daarna is er ongetwijfeld nog een stap nodig. En nog eentje. En zo zijn er nog meer gedateerd rakende instituties die bij de ethiek van deze tijd getrokken moeten worden. Ook dat valt onder burgerschap en democratie.

Als jongeren zeggen dat ze hun vertrouwen in ons hebben verloren, dan zeggen ze daarmee misschien stilzwijgend ook dat ze dit maatschappelijk tumult niet als onderdeel van burgerschap en democratie zien. Bijvoorbeeld doordat ze via burgerschaps-onderwijs alleen die smalle invulling kennen en de brede versie verwarren met ruzie, stress, gedoe en negativiteit en, inderdaad, meer problemen. Of doordat ze de volwas-

senen in hun dagelijkse omgeving, dus ook school, daadwerkelijk problemen niet zien oplossen. Burgerschapsonderwijs kent denk ik ook een verborgen curriculum.

Toen ik de leeftijd had van de nu ondervraagde jongeren, werden sommige megaproblemen wél opgelost. Zure regen en het gat in de ozonlaag zijn met succes bestreden doordat er naar wetenschappers werd geluisterd, er internationale afspraken en wetten kwamen die werden gehandhaafd, en het bedrijfsleven met daadwerkelijke innovaties kwam. Maar ergens zijn we dit spoor bijster geraakt. En het is tekenend dat zure regen en ozonlaag nu door klimaatontkenners als hoax worden opgevoerd, of als truc om de bevolking angst aan te jagen met blijkbaar onschuldige natuurverschijnselen. Alsof er geen menselijke – politieke! – daadkracht in de oplossing zat. En dus bijna alsof je er met apathisch nietsdoen ook wel mee wegkomt. Of met het ontkennen van het probleem, iets waar de nu onderhandelende politieke partijen zich in elk geval wel in kunnen vinden.

Te lang gepolderd

Daar komt bij: veel hedendaagse problemen zijn niet meer oplosbaar doordat we burgerschap en democratie te lang te smal hebben opgevat. Schikken en plooiën, pappen en nathouden – net zoals ons land fysiek niet klaarligt om klimaatverandering aan te gaan, zo schiet onze cultureel-historische, smalle invulling van democratie tekort. Zonder ons te veel te bekommeren om vraagstukken die het hart van onze democratie raken, hebben we zelf die smalle invulling té smal gemaakt om onze samenleving te dragen. Met alleen vaderlandsgeschiedenis en Den Haag komen we er dus niet meer, burgerschap en democratie zijn zelf complex geworden. We zijn het polderen voorbij. Zelfs politici beseffen dit eindelijk als ze hardop verlangen naar een nieuwe bestuurscultuur zonder waterige compromissen. Hun tegenvoorstel is echter repressie van de civiele bestuurskunde met sterk leiderschap. Een keuze die ook jongeren lijken te maken. Rond diezelfde tijd als de publicatie van 'Als je het ons vraagt' kwam uit peilingen naar voren dat jongeren, als ze zouden mogen stemmen, extreem rechts zouden kiezen. Voor een sterke leider die de problemen wel oplost. Het verlangen is misschien herkenbaar, maar de uitwerking pakt zelden goed uit.

Als het centrum niet meer bindt

“Things fall apart; the centre cannot hold” dichtte William Butler Yeats in *The Second Coming*, zo'n eeuw geleden. Tot wat valt alles uit elkaar als het centrum niet meer bindt? Je denkt misschien individuen, maar het blijken gemeenschappen te zijn. En dan zijn we weer terug bij de eigen meegemaakte gebeurtenissen. Daar doen we ons burgerschap, daar plegen we democratie. Hoe? Dat ligt aan ons; maar dat, daar ont-komen we niet aan. Het persoonlijke is politiek. En dat moet volgens mij de kern zijn van wat en hoe jongeren burgerschap leren.

Hoe eerder jongeren beseffen dat burgerschap en democratie niet samenvallen met verkiezingen, van ons leren dat je samen problemen kunt aanpakken en dat onenig-heid erbij hoort maar niet altijd tot ruzie leidt, des te gemakkelijker ze dit kunnen accepteren. Net zoals ze van ons kunnen aannemen dat Sinterklaas niet bestaat.

Tot het einde ontkennen dat net als de Sint het polderen zijn beste tijd heeft gehad, leidt tot een samenleving waarin iedereen leert dat de democratie schijn en stuk is, en toch het spel mee blijft spelen.

Rusland staat hierom bekend.

Als we hier niets tegen doen, dan heeft Putin misschien al gewonnen.

Jongeren zien ons de problemen niet oplossen. Wat gebeurt er als we er in hun nabijheid, bijvoorbeeld op school, wel samen uitkomen? Als we met onderwijs laten zien dat we zelf de samenleving maken en dat je daar wel invloed op maar geen controle over kunt hebben? Is dat niet ook een vorm van leiderschap?

Wakker worden in de klimaatcrisis⁹

Anders Handelen

Het lijkt tegenwoordig hip om elkaar over en weer te beschuldigen van slapen en indringend aan de ander te vragen of die wel wakker is. In dit essay ga ik iets anders doen: ik ga mijn eigen slaperigheid en het gevoel dat ik heb bij het ontwaken onderzoeken.

Slaap, of misschien beter gezegd: sluimer, is in de filosofie al een wat oudere metafoor voor een toestand waarin je de wereld aanneemt voor wat je erover geleerd hebt. Het is bekend uit de psychologie dat het verrekte lastig is om nieuwe informatie, die je

---

⁹ Dit is een wat oudere tekst die ik gebruikt heb als prelectie op masterclass “Duurzaamheid. De toekomst en de heruitvinding van de schoolleider” van Hans Vermaak en mezelf op 28 februari 2024.

van huis uit meegekregen opvattingen weerlegt, zo tot je door te laten dringen, dat je daadwerkelijk tot andere inzichten komt. Dit verschijnsel heet cognitieve dissonantie. Wat ik zelf ronduit *fucking* moeilijk vind, is na het wakker worden het opstaan, het daadwerkelijk anders handelen. Ik werk dit hier uit in een korte persoonlijke geschiedenis.

Eerste decennium

Daar waar ik het eerst over de wereld leerde, was bij mijn ouders thuis, in Blerick in de jaren 70. Mijn ouders hielden van geld uitgeven en deden niet aan sparen, behalve van spullen. Tweedehandsvondsten van rommelmarkten en *charity shops* kregen een plek in huis naast kostbare, nieuwe design stukken. Ons huis was een uitstalling van verzamelwoedende collecties. Mijn oma was nog van het huishoudelijk recycelen: plastic frietbakjes werden afgewassen en daar werden de kleurpotloden en schroeven in bewaard, papieren zakjes van de groenteboer werden gebruikt om boodschappenlijstjes op te schrijven. Mijn moeder daarentegen gniffelde erom dat onze buurvrouw rietjes afwaste; die gooide je toch zeker na gebruik gewoon weg? Voor alles was ook een elektrisch apparaat, van eierkoker tot solarium, want een pan en de zon zijn niet zo hip en Modern. Oh ja, en het ging niet best met het milieu. Ik wist niet goed wat dat betekende, anders dan dat tijgers en walvissen gered moesten worden. Samen met een vriendinnetje uit de buurt ging ik op een zonnige middag met een zelf gemaakte poster langs de Blerickse deuren om geld op te halen dat we naar Greenpeace zouden sturen. De opbrengst van een dubbeltje vonden we bij nader inzien niet de moeite waard en hebben we eerlijk verdeeld. Toen kon je nog iets met vijf cent, bijvoorbeeld snoep kopen bij De Blinde. Aan natuur deden we verder niet. Huisdieren woonden altijd in de huizen van de burens, niet bij ons, wij hadden Steiff beestjes en porseleinen beeldjes van Beatrix Potter. Geen plant ook te vinden tussen de spullen. Achterop de fiets bij opa ging ik wel eens mee naar de bosrand om bramen te plukken, op school was het jaarlijks boomplantdag en dat was dan dat. Oh ja, en er was ook nog een Koude Oorlog, waardoor straaljagers af en aan door het luchtruim donderden. En oh ja oh ja, er waren belangrijkere en leukere dingen om te doen dan je met je kind bezighouden. Eigenlijk was ik er gewoon niet, en als ik er wel was, dan was ik te aanwezig en verdween ik weer snel. Een gevoelswereld die begon te pendelen tussen heimwee en weg willen lopen, een start van onbeslotenheid. Tegen die achtergrond begon ik aan een hobby waar ik nooit meer van af kwam: ik ging de wereld bestuderen. Voor school was dat vanaf de vijfde klas voor spreekbeurten en de zesde

klas voor wereldoriëntatie, tussendoor vulde ik voor mijn eigen nieuwsgierigheid klappers met werkstukjes over bomen, de middeleeuwen en China. Zo werd ik in mijn eerste decennium een observator van de wereld.

Tweede decennium

Mijn tweede decennium speelde zich grofweg af op de middelbare school in Venlo. Er waren demonstraties tegen kernenergie zonder mij en ik geloof dat ik drie keer met de burens in een bos ben gaan wandelen. Mijn ouders gingen liever naar steden met leuke winkels en fijne horeca. Als we op vakantie gingen, wat niet elk jaar het geval kon zijn, dan gingen we met de auto naar steden met leuke winkels en fijne horeca verder weg. Natuur was iets waar we doorheen reden om daar te komen. Alleen bij de zee hielden we wel eens langer stil en was ik onder de indruk. Ik hoorde dat het slecht ging met het milieu, maar dat was de boodschap die ik al kende. Mensen halen adem en het gaat niet goed met het milieu, twee constateringingen met dezelfde eeuwigheidsstrekking. Ik schijn een lastige puber te zijn geweest. Niet omdat ik nou zo nodig strijd moest leveren tegen vervuilers en mijn ouders opstandig wees op vervuilend consumptiegedrag want daarvan had ik geen idee, maar gewoon omdat ik een puber was met een gefrustreerde spanning tussen willen gaan en ergens willen blijven zonder een idee van waar. Ik was thuis om te eten, huiswerk te maken en te slapen, dus ik had er net zo goed niet kunnen zijn. Mijn studie naar de wereld kreeg op de middelbare school een programmatische invulling rond de lijnen van een alfa vakkenpakket. Ik vond het jammer dat ik geen biologie kon nemen want was nieuwsgierig naar dieren, maar koos in een compromis met mijn wiskundeleraar niet voor zijn vak en dus niet voor bèta en dat was dan dat. En oh ja, op het einde van dit decennium claimde de vrije markt de overwinning van de Koude Oorlog en hingen *in no time* de burgers en hun spullen in de lucht. *Global village* Blerick kon nu echt onbelemmerd wereldomspannend gaan woekeren met eierkokers, solararia en andere elektronische prullaria voor iedereen, de vaart der volkeren opgestuwd in een economische democratisering die pluchen en porseleinen *stand-ins* voorrang gaf op de ademende wezens die ze vervingen, biologie die vergeten werd, ook door mij.

Derde decennium

Mijn derde decennium speelde zich af in Nijmegen, waar ik eerst studeerde en daarna promoveerde. Ik ontdekte daardoor de kracht van taal en ging begrijpen dat we in een wereld waarin van alles gebeurt een verhaalwereld creëren waarin we elkaar daarover

vertellen. In die gebeurteniswereld was ik wel, maar ook weer niet, ik zat met mijn hoofd in verhaalwerelden. Ik ging handballen, onze cirkelloopster droeg een T-shirt met de tekst 'No time to waste' en ik dacht: kijk, daar heb je Greenpeace weer. We organiseerden een toernooi met kringlopen als thema en dat was dan dat. Prinses Irene ging bomen knuffelen, mijn moeder lachte hartelijk. Milieu is niks voor ons soort mensen, kijk maar, hippies-vieze-haren. Zelf ging ze naar geboycot Zuid-Afrika en kwam terug met ivoor. Mijn protesten werden weggewuifd: die olifant was toch al dood en wat maakt één toerist nou uit? Ik liet het erbij, want één dubbeltje voor Greenpeace, één toerist zonder ivoor, één tegengeluid, één en dezelfde druppelmaat, het maakt dan allemaal niks uit. Voor mijn vader was dit alles een non-thema, die had het te druk met Sartre en het afkopen van zijn eigen verveling. En voor mezelf was de boodschap van de beroerde staat van het milieu een soort muzak in mijn verhaalwereld geworden en ook niet meer dan dat. De mens ademt, de aarde verpietert, *so what else is new?*

Vierde decennium

Mijn vierde decennium begon ik met een onderzoek naar actief burgerschap. Hierdoor ging ik me interesseren voor activisme en wel dat van anderen. Waarom doen zij dat? Waarom een anarcho-feministisch collectief? Een weggeefwinkel? Veganisme? Omdat, zo was het steevast antwoord, het niet klopt als we doorgaan met wat we doen, paternalistisch samen leven, consumptiemaatschappij, bio-industrie. Ik noteerde hun keuzes en bewonderde hun moed. Ik publiceerde over maatschappelijke vraagstukken, hoe overheid en burgers daar in Nederland over rolleborden en wat kunstenaars hierin deden, vloog de wereld over om te kijken en te horen hoe ze het daar deden. *World Social Forum 2003* in Porto Alegre, *Art in Public Space 2008* in Christchurch, ik hou van reizen en stapte met gemak het vliegtuig in ook voor vakanties. We kochten een huis en ontdekten bij de verhuizing dat onze fietskelder volstond met tassen met pollepels en lege schriften en rolletjes plakband en en en en en en en en keurig opgevouwen plastic tassen, restanten van mijn aankopen waarvan ik de betekenisloze massa verbijsterd gadesloeg. En oh ja, het ging niet goed met het milieu. Een ongemakkelijke waarheid, ik kocht het boek voor mijn vriend en las het zelf niet. Kroeggesprekken over de Club van Rome en het rapport uit 1972, iemand printte het voor me uit en ik las het niet. Ik deed de eindredactie van een bundel over toekomstscenario's, verbeterde de d's en t's en deed stijlsuggesties, las

het dus en ook weer niet. Stijgende zeespiegel, verdwijnende eilanden, ik nam het ter kennisneming aan en vond het rot en dat was dan dat.

Vijfde decennium

Mijn vijfde decennium begon met het oprollen van natuur- en milieueducatie want dat was net zo'n linkse hobby als kunst en cultuur. *New Public Management* en neo-liberalisme begonnen het nieuwe normaal te worden, zo kon ik door mijn sociologen-bril kijkend verklaren, en activisme bleef iets vrolijks met kleurige spandoeken van mensen die ergens tegen waren. Ik wist dat het belangrijk was, maar kon m'n draai er niet in vinden. Te hip of te hippie? Zelf nog te onbesloten? Vage gevoelens van heimwee, maar waarnaar? Voor mijn onderzoek bleef ik gericht op de verhaalwereld over de gebeurteniswereld: bodemverontreiniging, materiaalstromen, fosfortekort, uitgeputte energiebronnen, hoe hebben mensen het erover met elkaar? En ergens, ergens begon het intussen harder te knagen en begon ik te denken: wat maakt het uit hoe mensen het er met elkaar over hebben? De wereld gaat naar z'n guts en we babbelen. En ik besef: ik heb het erover en ik weet eigenlijk niet waar ik het erover heb, dus ook niet waar ik het over heb. Te postmodern naar mijn zin, te discursief. In gelul kun je niet wonen. Heb ik echt niks beters te doen dan dat te analyseren?

Mezelf ergens inzetten

Schouw ik toe, teken ik op, of ga ik zelf ook nog iets doen? Als ik mezelf ergens buiten kan plaatsen, kan ik me ook ergens inzetten. Ik voel me onthand en denk: *baby steps*, misschien moet ik opnieuw leren lopen.

Een aarzelende eerste stap is vlees noch vis. Ik verf ook mijn haar groen. Er trekt iets aan me. Er trok waarschijnlijk al lange tijd iets aan me. En nu begin ik het te voelen en raak uit balans. Een lange vrije val door mijn eigen tunnelvisie.

En dan ineens gaat het snel. In 2018 vind ik mijn intellectuele thuishaven in het posthumanisme, dat concludeert dat er voor ons mensen niets anders opzit dan onszelf als maat aller dingen uit het centrum van ons eigen universum weg te rukken. Aan onze haren en wel nu. Hink-stap-springend door de geschiedenis flitsen de oproepen daartoe voorbij. *Skolstrejk for klima. Don't be under 40*. Grenzen aan de groei. In de jaren 50 waren wetenschappers het meest ongerust over klimaatverandering. *Silent Spring*. De eerste wetenschappelijke feiten over de opwarming van de aarde zijn in 1896 gepubliceerd. In de zestiende eeuw wordt gerapporteerd over de gevolgen van ontbossing, die van mijnbouw waren al langer bekend. Ineens ga ik het zien: aandacht voor het klimaat is geen hippe/hippie hype maar de lange adem van wetenschappers, juristen en activisten die ik bestudeerd had. Mensen die hun stuiver niet hadden uitgegeven aan de verleidingen van De Blinde, met één been in de gebeurteniswereld bleven en niet naar de louter verhaalwereld waren verkast.

Echt fucking moeilijk

Letterlijk een REM-slaap, gevangen in de lucide droom dat het zich vanzelf oplost, anderen het wel oplossen. Op een ochtend ontworstel ik me aan zo'n droom en denk: dit is echt fucking moeilijk zeg. Ik denk ook: huh, waar komt die metagedachte nou vandaan? En ik denk: als het al zo veel werk is om letterlijk wakker te worden, dan is het waarschijnlijk nog meer werk om figuurlijk tot een ander besef te komen. Sommigen lukt dat eerder, anderen nooit, ik zit er misschien ergens tussenin. En dit veroorzaakt de dynamiek waar we het mee moeten doen.

Daar speelt nog iets anders in mee. Pas in de reconstructie van mijn geschiedenis kijk ik via mijn eigen decennia en verder terug in de tijd naar de opkomst van eco-bewustzijn om te begrijpen waardoor ik dit zo gemist heb, waardoor de ernst van de

zaak maar niet tot me doordrong. Het gaat namelijk niet gewoon maar onveranderlijk slecht met het milieu, het gaat steeds sneller veel slechter en de gevolgen daarvan dringen zich dagelijks indringender aan ons op. In mijn laatste twee decennia is meer plastic geproduceerd dan ooit tevoren en de plannen zijn er om de productie te verveelvoudigen. Doordat de zeeën worden leeggevist kunnen we nu vaststellen dat er geen vis meer is zonder plastic in het lijf. En oh ja, de race om Mars is ingezet en biljardairs starten met de commerciële ruimtevaart.

Zelf de dader

Is dit nu slaap? Vanwaar die hardnekkigheid? Vanaf die ontbossing en mijnbouw eeuwsgewijs terug richting eigen tijd om de geboorte van het primaat van de verhaalwereld beter te begrijpen: kapitalisme vervangt de feodale rechten op vruchtgebruik, kolonisatie is er voor grondstoffen en afzetmarkt, de consumptiemaatschappij is ontworpen om arbeidsplaatsen in de maakindustrie te creëren, *leisure* wordt het nieuwe hedonistisch ideaal, in de logica van de markt zijn commerciële bedrijven beter voor de democratie dan politieke instituties, filosofen beginnen zich zorgen te maken over de verwording van de wereld, *here we are now entertain us*, ik lees over de schok die je voelt als je erachter komt dat je zelf de dader in een moorddrama bent, *dark-ecology-experience-economy*. Ecocide, hoe voelt het om blijmoedig je bijdrage aan die verwording te hebben geleverd? Nog steeds te leveren? Kan ik dit ook optimistisch aangaan met groene spullen spullen spullen die me geruststellend met het-gegarandeerd-goede-ware-schone keurmerk aanlachen, zo van koop maar, ik ben niet giftig? Kan ik dit ook zen ervaren door de verzuipende ijsbeer of de brandende baviaan als net zo nietig, er-niet-zijnd als mezelf te zien en mij vanuit een verheven spiritualisme feliciteren met dat ik boven het lijden van de wereld ben gaan staan?

Nee.

Dit keer dus niet.

Ik voel me wakker en niet fris.

Vandaag nog een boom

Ik begrijp van Duitse filosofen dat meer mensen er niet willen zijn. Ik begrijp uit de klinische psychologie dat dit depressies zijn. Ik begrijp van Prinses Irene dat dit

afgescheiden-zijn heet. Ik begrijp dat mensen mijn jeugd, de bakermat van mijn er niet zijn, er eentje van verwaarlozing kunnen noemen en ik begrijp dat mijn ouders gewoon met hun tijd mee gingen, net als ik, net als wie niet eigenlijk? (En er is over mijn ouders veel meer, ook liefdevols te zeggen dan ik hier doe, maar in andere teksten over andere thema's.) Ik begrijp ik begrijp ik begrijp ik begrijp dat begrijpen mijn probleem niet meer is, ik begrijp genoeg en als ik mezelf goed begrijp, dan heb ik het op verwijten niet zo begrepen; ik begrijp uit dit alles namelijk vooral dat mijn eigen verhaalwereld de plek is waar ik er niet wil zijn.

Maar ik wil best ergens zijn en dus maak ik een hier. In de gebeurtenis-wereld. Einde heimwee. *Staying with the trouble. My octopus teacher.*

Ik plant vandaag nog een boom.

De zin van het leven

In *Hitchhiker's Guide to the Galaxy* vertelt Douglas Adams over een groep pan-dimensionale wezens, die op zoek zijn naar de zin van het leven. Daarvoor bouwen ze een computer, *Deep Thought*, en geven deze de opdracht om het antwoord op de ultieme vraag over het Leven, het Universum, en Alles (toe maar!) te berekenen. *Deep Thought* rekt 7,5 miljoen jaar lang en komt dan met het antwoord: 42. Lekker kort natuurlijk, maar wat moet je ermee als je eigenlijk niet weet wat die ultieme vraag zelf is? Om de juiste vraag te vinden, wordt een nieuwe computer gebouwd. Wij kennen deze computer als Aarde, zonder overigens te weten dat onze planeet die computer is, die rekt aan de nieuwe opdracht: wat is die ultieme vraag waar “42” blijkbaar het antwoord op is?

Onze Aarde als supercomputer is wellicht een heel materiële invulling van het begrip techno-bubbel, maar ik hou erg van dit soort invullingen. In de masterclass “Duurzaamheid. De toekomst en de heruitvinding van de schoolleider” hebben we stilgestaan bij handelen in discoursen vanuit interpretaties, en handelen met materie vanuit observaties. Het stukje ‘heruitvinding’ uit de ondertitel van die vorige masterclass was een uitnodiging om beide meer in balans te brengen, door meer van dat tweede te doen en minder van dat eerste.

Valse beloftes

Om het materiële naar de masterclass te brengen start ik met een kort historisch perspectief. *The Paperless Office* is een slogan die hoort bij de poging om papiergebruik op het werk dramatisch te verminderen. Het vervangen van papier met *bits* scheelt inderdaad bomen, maar blijkbaar alleen in directe zin, dat wil zeggen: we kappen minder bomen om papier te maken (als dat al zo is, maar dat is dus die belofte). De ICT revolutie op kantoor heeft echter als neveneffect een *boom* van de virtuele wereld in ons algehele leven, en om die bijvoorbeeld als *cloud* in de lucht te houden, worden complete natuurgebieden geruimd om plaats te maken voor data-

---

¹⁰ Preflectie op masterclass “Digitalisering en AI. Optimisme en pessimisme over techno-bubbels” van Hans Schnitzler op 3 april 2024.

centers. Dus tja, paperless office heeft in elk geval daardoor al de belofte van het sparen van bomen niet ingelost.

Tovenarij

Ik denk tegenwoordig wel vaker aan het sprookje van de tovenaarsleerling, alleen is mijn variant nog hopelozer. In mijn variant is de tovenaarsleerling namelijk onwetend over de ver-

meerdering van bezems die hij teweegbrengt, slaat hij gewoon de bezem in tweeën en gaat hij een frietje halen bij de snackbar, alwaar hij een betekenisvolle ander ontmoet om samen een gezin mee te stichten, met nakomelingen die ook denken slim te zijn en de bezem te splitsen en zich om te draaien om zich voort gaan planten, en en en en kortom: niet alleen een eindeloze opmars aan problematische bezems en een vloedgolf, maar ook een bevolkingsexplosie van tovenaarsleerlingen met kortetermijnoplossingen die het water verder doen stijgen.

Nihilistisch

Afijn, ik ben dus geen techno-optimist. Het alternatief voor de papierloze wereld is een virtuele wereld gebleken die in de materiële wereld enorme milieuschade aanricht. De suggestie dat we met AI nog maar één supervervuilende actie af zijn van de oplossing, onze 42 als het ware, is misleidend zolang we als soort onszelf geen enkele stopregel opleggen. De *selffulfilling prophecy* van ‘na ons de zondvloed’ verraadt al dat mijn techno-pessimisme vooral wordt ingegeven door cultuurpessimisme. Twee dingen daarover. James Bridle stelt dat AI wel degelijk interessante perspectieven en oplossingsrichtingen kan bieden, mits de I niet alleen menselijke maar vooral ook niet-menselijke intelligentie betreft. We weten steeds meer van niet-menselijke percepties, interpretaties, logica’s et cetera, dus als we die betrekken dan kunnen we het probleemoplossend vermogen van computer Aarde enorm verrijken. Er is dus alleen even die ‘mits’, want de *mind set* van degenen die nu de programmering doen, is volgens Hans Schnitzler, die deze masterclass verzorgt, vooralsnog uitgesproken nihilistisch. En wil je daar verandering in brengen, dan zouden we dus onszelf en jongere generaties moeten leren om aan die mits-voorwaarde te voldoen. Alleen, wij raken zelf steeds meer geabsorbeerd in die virtuele wereld en gaan ervan uit dat we

problemen kunnen oplossen door er eindelijk samen over te blijven bomen. Intussen verwarren we virtuele wereld met werkelijkheid, raken we eenzamer bij elke toetsaanslag, lekt de biofilia uit onze soort weg en is wel duidelijk dat mijn cultuurpessimisme mij in mijn eigen cirkelredeneringen vasthoudt.

Stilzetten

Wat ik dan altijd doe, is een grotere cultuurpessimist zoeken, een misantroop zelfs. In zo iemand vind ik namelijk mijn stopregel waarop ik mijn denken kan keren. Een van mijn favoriete pessimisten is Blaise Pascal. Van hem is de uitspraak: “Het meeste kwaad ontstaat omdat een mens niet kan stilzitten in zijn kamer.” Kijk, dat vind ik dus te rigoureuus en te extreem. Ik denk dan: zelfs als dat zo is, kun je het ons kwalijk nemen dat we niet eindelijk in een kamer stilzitten? Als zoogdieren *moeten* wij bewegen. Dus waar komt dat vandaan, dat wij van hem onze lichamen hadden moeten verloochenen voor een betere wereld? En dan ga ik op onderzoek uit en ontdek dat Pascal zijn leven lang helse pijnen heeft gehad en waarschijnlijk leed aan oxycephaly, een ernstige vorm van craniosynostosis ofwel vergroeiing van de schedel. En dan denk ik: misschien zou ik met zo'n lichaam ook een discursieve bovenmateriële wereld verkiezen. Kijk, zo breng ik dus zelf kleur in mijn zwart-witbeeld aan en word ik ook nog eens blij met het internet, wat toch maar een mooi staaltje menselijk vernuft is dat me helpt Pascal beter te begrijpen. En bovendien te weerleggen, want, zie ook hierboven: grote kwaden lijken vandaag de dag juist te ontstaan door mensen die wél stilzitten in hun kamer, achter hun beeldscherm.

De ultieme vragen

Ik ben sinds 2019 een boek aan het schrijven en heb me regelmatig, nog voor Chat GTP, afgevraagd: als ik al mijn bronteksten in een database zou stoppen, zou er dan een programma zijn dat daarmee een tekst zou kunnen schrijven én zou dat dezelfde tekst als de mijne zijn? Voorgaande paragraaf liet iets van mijn denkwijze zien. Geen idee of die te programmeren is. Vooralsnog lijkt AI vooral te gaan over wat ook wel semantische kennis heet, categorie “Parijs is de hoofdstad van Frankrijk” en “water bevriest bij nul graden”, wat leidt tot 42-achtige antwoorden. Maar de juiste vragen kunnen stellen is een kwestie van episodische kennis, de kennis die ontstaat door als persoon een betekenisvol leven proberen te leiden, met betekenisvolle, meer-dan-alleen-maar-ook-menselijke anderen.

ICT en onderwijs gaat wat mij betreft verder dan de vraag over wel of geen telefoons in de klas en hoe gaan we om met Chat GTP. Elke technologie is een prothese en raakt in die zin zeer existentiële vragen.

There is no box¹¹

Sinds een jaar of vijf werken we binnen ons masteronderwijs vanuit de aanname dat een school altijd ‘op een bepaald moment ergens’ is. Met andere woorden: een school bevindt zich niet in een vacuüm, maar is als samenballing van processen genest in historische processen, waar ze gewild en ongewild actief in deelneemt. En om te leren hiermee om te gaan, werken onze studenten met zogenaamde *wicked puzzels* in hun eigen praktijk.

Vrijgesteld van ecologie

Of het echt zo gebeurd is kan ik niet na-gaan, maar volgens de overlevering was er een tijd waarin scholen zich konden terug-trekken uit de alledaagse samenleving. Sterker nog: het uit die samenleving teruggetrokken zijn was de definitie van de school, in het Grieks ‘scholè’. Ik kan me wel iets voorstellen bij het verlangen om geen alledaags gedoe aan je kop te hebben, niet dag na dag te ploeteren om het eten op tafel te krijgen bijvoorbeeld, of ervoor te zorgen dat alles een beetje fris en schoon blijft. Ik zou eigenlijk ook wel vrijgesteld willen zijn van, samengevat, de zorg voor de ‘oikos’, Grieks voor huis. Zo met de han-den vrij van sop en soep bleef er tijd over om samen na te denken over kosmos en polis. En ‘samen’, dat waren de van het huishouden vrijgestelden, dus niet de vrouwen en ook niet de slaven. Misschien is daardoor wel de logica van het concrete huishouden, oikologica of ecologie, afgescheiden geraakt van wat wel belangrijk werd gevonden om over na te denken: een enkele waarheid die eenduidig was en voor iedereen altijd gold, en de ideaaltypen waarin men probeerde die te vangen. Beeldend gezegd werd de kaart belangrijker gevonden dan het gebied waar die kaart betrekking op zou moeten hebben.

---

¹¹ Preflectie op masterclass “Leren en af-leren voor VUCA-vraagstukken” van Anna Snel op 6 november 2024.

Wickedness

Afijn, nog even los van de validiteit van aldus geproduceerde ideeën over kosmos en polis is in de scholè de gewoonte ontstaan om een onderscheid te maken tussen de tastbare en stoffelijke wereld enerzijds en het wonder van de mens en diens bedenksels anderzijds. De valsheid van die scheidslijn – een ontdekking van de hedendaagse wetenschappelijke revolutie die wel ‘copernicaans’ wordt genoemd – is wat we ook wel ‘wickedness’ noemen: het gegeven dat we geïmpliceerd zijn in de gebeurtenissen die we ondergaan én zelf mee creëren, dat de tastbare en stoffelijke wereld ons huis is en we dat op dit moment aan het vervuilen zijn tot onleefbaar aan toe, en dat *im Grossen* niemand vrijgesteld kan worden van de gevolgen van wat we aan het doen zijn, dus niet in alleen ideeën kan leven. In de Angelsaksische literatuur gaat het dan over *enmeshment* of *entanglement*, we zouden het zelf over ‘ingeweven-zijn’ of dus ‘nesting’ kunnen hebben, met een hint naar nestvervuiling. Er is in deze toestand geen ‘tegenover’ door een helder of-of-onderscheid, er is alleen ‘inheid’ met en-en-mengvormen. Het Griekse woord voor ‘wicked’ is ‘ponéria’: slechte, pijnlijke toestand, boosheid, ziekte. *We’re in a mess.*

Puurzucht

Nu is het de vraag of wickedness een ontologisch feit is of een afwijkend historisch verschijnsel. Met andere woorden: is de normale toestand van de wereld er eentje van *messiness* of is de normale toestand er eentje van rust, regelmaat en reinheid, en beleven we daar nu tijdelijk een ontsporing van? Die vraag lijkt me onbeantwoordbaar, maar diezelfde wetenschappelijke revolutie toont steeds meer aan dat

messiness veel vaker aan de orde is dan we met onze zucht naar puurheid en orde zouden willen. Het ene na het andere in en vanaf de Griekse scholè zorgvuldig opgebouwde onderscheid tussen ideaaltypen (zoals mens-natuur) sneuvelt, en niet omdat het *woke* is, maar empirisch onhoudbaar blijkt. Categorieën die elkaar uitsluiten blijken eerder sociaal-cultureel ingegeven om de wij-identiteit van menselijke gemeenschappen te legitimeren dan dat ze een bewijsbaar onderscheid betreffen. We zien dit terug in de tijdelijkheid van categorieën en de weerzin tegen dan wel het enthousiasme in het accepteren van hun uiterste houdbaarheidsdatum.

VUCA

De herontdekte messiness van de wereld kreeg vanuit het Amerikaanse leger een naam: VUCA. Ik hoorde voor het eerst hierover van Anna Snel. Dat was negen jaar geleden en sindsdien wint dit acroniem aan bekendheid. Toch zal ik even stilstaan bij de letters. *Volatile* betekent dat toestanden vluchtig zijn, van stabiel ineens en onaangekondigd kunnen omslaan. *Uncertain* betekent dat we vooraf geen garanties hebben over de afloop van onze intenties en handelingen. *Complex* betekent dat er zoveel variabelen in het spel zijn dat niemand het overzicht heeft en er geen centrale intelligentie of regie mogelijk is (al eigenen sommige partijen zich die wel toe). *Ambiguous* betekent dat signalen voor meerderlei uitleg vatbaar zijn. Tezamen is het een interessante mix en voor mij is die mix synoniem voor wickedness. Dat die nu pas zo merkbaar is dat het Amerikaanse leger er een acroniem voor verzint, komt denk ik door ons huidige tijdsgewricht, waarin we als menselijke populatie een schaa sprong doormaken en met onze eigen globalisering merkbaarder verstrikt blijken in de aardsystemen waar we de grenzen van aan het overschrijden zijn.

Genoeg met de malaise

Nogal wat *sweeping statements* hier en het is nog maar de vraag wat er allemaal van klopt. Bovendien kun je er gemakkelijk depressief en defaitistisch van worden. Wat biedt dit dan nog voor perspectieven en kansen op leiderschap, laat staan schoolleiderschap? Nou, meer dan genoeg. De noodzakelijke inheid is wellicht een teleurstelling voor wie dacht vanaf een tekentafel of excelbestand (die kaart!) de wereld 'daarbuiten' (dat gebied!) te kunnen besturen, maar omgekeerd kun je ook zeggen dat alles wat je doet er altijd toe doet. Dat

doordrenkt elk professioneel handelen niet alleen met ethische overwegingen (er is immers geen neutraal standpunt van buiten), maar behoedt ons ook voor het verwarren van de kaart met het gebied. In onze opleiding willen we daarom schoolleiders laten ervaren dat en verkennen hoe zij zelf onderdeel zijn van het vraagstuk waar ze iets mee willen. Ze zijn geen buitenstaanders 'tegenover', maar deelnemers 'in', en ook hun school is niet gevrijwaard van de VUCA samenleving. Kort gezegd: je staat niet in de file, je bent mee de file. Tel daarbij op dat 'wicked' naast 'gemeen' nog de

betekenissen heeft van 'ondeugend' en 'geweldig blits' (connotaties die in het Griekse ponéria ontbreken), en er ontstaat ineens een wenkend perspectief om uit bestaande patronen te breken. Als alles op losse schroeven komt, dan kan er toch ook weer van alles? Bijvoorbeeld: we zijn gewend om problemen op te lossen door iets toe te voegen, maar wat als we de kunst van het weglaten gaan beheersen? En ook: de wetenschap toont bewustzijn en intelligentie in de meer-dan-menselijke wereld aan, hoeveel potentiële bondgenoten kunnen we wel niet gaan vinden? Of: als we ons niet alleen op de kaart richten maar ook het gebied zelf weer gaan ervaren, wat voor tot dan toe gemiste aangrijpingspunten gaan we dan zien? Wat als we voorbij de aangeleerde beleefdheidsconventies gaan? En ...? ...?

Kortom, het besef van wickedness en VUCA biedt meer dan genoeg mogelijkheden voor creativiteit. Vroeger heette dat out of the box denken. Nu zeggen we: there is no box.

Wat jij zoekt¹²

“Maar in jullie advertentie stond ‘ruime tuin’, hoe kan dat nou, deze tuin is maar een paar vierkante meter!?!”

“Dat is zeker zo, maar kijk eens hoe hoog die is!”

Voor je tuin zorgen

Als we Bruno Latour mogen geloven, is die tuin zo’n drie kilometer hoog. In *Waar kunnen we landen?* beschrijft hij onze atmosfeer als een Kritieke Zone, een laag van ongeveer drie kilometer dus, die bestaat uit een mengsel van gassen en een paar meter bodem. Samen met de energie van de zon bewaart het leven op aarde in die zone een evenwicht dat ditzelfde leven nodig heeft om, zoals Tim Ingold zou zeggen, ‘gaande te blijven’ (hij gebruikt *perdurance* in plaats van *sustainability*). Het is dus niet zo dat die atmosfeer een door de zon verwarmde omgeving is waar het leven op aarde in plaatsvindt. Het leven zelf reguleert en produceert actief die atmosfeer en doet dat zo, dat het kan doorgaan.

Inmiddels weten we dat die samenstelling van gassen aan het veranderen is en dat dit komt door het gedrag van één soort: wij mensen. Dat kun je heel groot en abstract laten, maar ook dicht bij huis brengen. Vaak ligt het begin van een antwoord op de vraag “en nu?” pal voor onze neus. Voltaire liet zijn hoofdpersoon Candide aan het eind van het boek *Candide, ou l’optimisme*, na talloze avonturen over de aardkloot, besluiten met: “Il faut cultiver notre jardin”, we moeten voor onze tuin zorgen.

---

¹² Preflectie op masterclass “Een school als zoöperatie” van Klaas Kuitenbrouwer op 20 november 2024.

Posthumanistisch tuinieren

Het beeld van die tuin wil ik meteen nuanceren, want ‘cultiver’ laat je gemakkelijk denken dat tuinen door mensen onderhouden stukken aarde zijn, die gehoorzamen aan de wensen van diezelfde mensen. Om die gedachteroets te voorkomen, is het begrip ‘collaterale energie’ handig. Kortweg betekent dit dat levende wezens hun eigen reacties bepalen. Andersom: je kunt iets bij een ander proberen te bewerkstelligen, maar zonder resultaatgarantie. Ik kan voor mijn katten water neer zetten, maar hen niet tot drinken dwingen. Althans, niet zonder geweld of hulpmiddelen, maar hebben we het dan nog over drinken of pogen niet te verdrinken? Dit soort grenzen aan ambities zijn LES 1 in leiderschap voor verandering, waarover later meer.

Collaterale energie van alle levende wezens staat op wat gespannen voet met onze klassieke West-Europese filosofie en daarmee ook wel onze onderwijsfilosofie, die is samen te vatten als humanistisch. Op school leren we dat de mens bijzonder is en leren we de dingen die mensen nodig hebben om in menselijke samenlevingen te functioneren. In mijn vorige prelectie schreef ik dat in de wetenschap een copernicaanse revolutie woedt. Die zou ik onder de vlag van het posthumanisme willen scharen. Wat blijkt namelijk: de mens is bijzonder, zeker, maar niet bijzonder-*der*. Het blijkt realistischer en ecologisch verstandiger te zijn als we onszelf niet als centrum van de wereld nemen (zoals de aarde lang als centrum van de kosmos gold), maar ons te decentreren en te accepteren dat het in het leven niet alleen om ons draait. Tuinieren wordt dan niet temmen, maar meedoen en bijdragen aan de levende wereld. Een goede eerste stap hiervoor is een kennismaking.

Ecologisch valide

Dat kan gewoon al thuis, door bijvoorbeeld je huis- en tuingenoten te bestuderen. Zo ga je ze zien als personen met eigen karakters en zijswijzen. Keet heeft bijvoorbeeld grofweg drie standen: gewoon, intens tevreden en gefrustreerd. Broes heeft daarentegen minstens vijftig manieren om alleen al haar verontwaardiging mede te delen. Als trio hebben wij onze eigen dynamiek ontwikkeld, maar via bijvoorbeeld hun katten- en mijn mensenvoer zijn we natuurlijk ook aan de wereld buiten ons adres verbonden.

We worden verder buitenshuis omringd door vele vogels en nog meer geleedpotigen, van wie er ook een flink aantal binnenshuis wonen. En dan heb ik het nog niet eens

over de planten, bomen, struiken, mossen, wormen (ook in hun eigen hotel), slakken, egels (hotel is in de maak), bacteriën en wat al dies meer zij. Hoe meer ik op iedereen let, des te makkelijker ik me verbonden voel.

Dat leidt ook tot aangehouden aandacht waarmee ik door de tijd heen veranderingen waarneem. Zo meen ik al langer in de ochtendschemer minder vogels te horen en hoor ik ook andere mensendieren over afnemend gezoem, gefladder en gekrioel in de tuin. Het leven mee gaande houden is een kwestie van goed opletten en niet tegen de logica van ecosystemen ingaan: snoeien doe je voor de groei, planten en vogelvoer moeten gifvrij zijn. Eigenlijk hoeft het niet zo veel werk te zijn; zonder barrières komt het leven vanzelf terug. Neemt de soortenrijkdom toe, dan zijn goede dingen gedaan. Ik streef dus naar wat in onderzoekersjargon 'ecologische validiteit' heet: wat hier werkt klopt dus voor hier.

Leerprocessen

Maar waarom stoppen bij je woongebied? Waarom niet de kans op beter samenleven met andere soorten meenemen naar je werkplek? Hier komt de zoöperatie als organisatievorm om de hoek kijken. Een zoöperatie is als een coöperatie (samenwerking dus) met daarin een onafhankelijke spreker voor het leven (het Griekse *zoè*). Jouw werkplek is de habitat van anders-dan-menselijk leven. Er was een tijd dat mensen griezelden bij dat idee, maar steeds meer groeit het besef van intense onderlinge afhankelijkheden, de schoonheid van leven dat samenwerkt, de intelligentie van andere soorten.

Beseffen dat jij en je werkplek deel uitmaken van een ecologie is stap 1. Leren daarnaar te handelen is stap 2. Een zoöperatie worden en blijven is een leerproces. Rilke dichtte daarover eens:

*Es handelt sich darum, alles zu leben.
Wenn man die Fragen lebt,
lebt man vielleicht allmählich,
ohne es zu merken,
eines fremden Tages
in die Antworten hinein.*

Dit lijkt me goed passen bij een zoöperatie, maar dan moeten we wel nog even stilstaan bij die collaterale energie en LES 1.

LES 1

In de klassieke onderwijsstraditie is het gebruikelijk om vooraf leerdoelen te formuleren, voor jezelf of voor een ander, en daar dan naartoe te (laten) werken. Dat wringt een beetje met die collaterale energie, die katten die je niet kunt dwingen te drinken. Ook schoolleiders ervaren dat er geen monocausaal verband bestaat tussen hun verlangens en de realiteit. In onze MEL leren ze daarom uit te gaan van sociale complexiteit – of, hier toepasselijker: een soortenrijke ecologie. LES 1 voor veranderen in zo'n dynamiek is dat je niet eenzijdig determineert wat er gebeurt, maar dat wat je doet er wel degelijk toe doet. Leren in of als een zoöperatie gaat volgens mij om dingen uitproberen om het leven gaande te houden, zelfs leven toe te voegen, en te kijken wat er gebeurt met brede aandacht voor emergentie. Zo bouw je aan ecologisch valide kennis. Ik denk dat dit voor schoolleiders ook relevante ervaringen zijn.

In posthumanistische literatuur wordt ook gesproken over niet-menselijke docenten. Natuurlijk is het goed om te weten wat vogels nodig hebben, maar net zo interessant is het om te luisteren naar wat zij ons te zeggen hebben. Uitgaande van collaterale energie kan niemand iemand dwingen zonder iets eigens te verliezen. Ik stel me zoöperatief leren daarom voor als het ontwikkelen van diplomatieke vaardigheden in een meer-dan-menselijke wereld. Volgens Baptiste Morizot moeten we voor soortenrijkdom met de soorten om tafel. Kinderen hebben die band met de meer-dan-menselijke wereld al automatisch. Waarom die eerst afleren? Het lijkt zo logisch om die basishouding in een zoöperatieve school als uitgangspunt voor een verdere ontwikkeling te nemen.

Een iets

“Wat jij zoekt, zoekt jou” is een regel van de Perzische dichter Rumi. Ik vind dit een mooie regel, maar niet af. “Wat jij zoekt, zoekt jou ook” klinkt beter want wederkeriger, maar ik teken er meteen bij aan dat het me niet gaat om twee ‘ietsen’ die elkaar zoeken, maar om Een Iets, wat Tyson Yunkaporta *A Something* noemt, met hoofdletters dus. Je zou Een Iets ook “een samenloop van” kunnen noemen, een synchroniciteit die nog onder de radar hangt maar aanzwelt tot je het onmiskenbaar in de ogen ziet als relevant voor dat antwoord waar je in aan het ingroeien was. Zo is er een

alom zichtbaar wordend verlangen van mensen om weer van deze wereld te zijn, met andere soorten te zijn. De zoöperatie past naadloos in de zoektocht om dit niet alleen in je eigen huis en tuin, maar ook op je werkplek te doen. Het geeft je werk meteen een extra dimensie, een betekenisvol surplus. Wij zoeken dit en dit zoekt ons ook.

Toch is er nog geen enkele school die zichzelf zoöp mag noemen. Wacht even... een organisatie die is gebaseerd op leerprocessen en samenwerking, die gaat over het creëren van gezonde ecologieën en daarmee een wenkend toekomstperspectief biedt dat betekenis toevoegt aan werk in een sector, waar een arbeidstekort heerst, ... en dan nog geen zoöperatieve school? Kom op Onderwijs Nederland, dat kan beter!

Monsters¹³

Waarschuwing: de nu volgende tekst kan schokkende beelden bevatten.

Vrouw Poels uit Horst is naar de Ouderdag op de kazerne in Blerick geweest. Vraagt de buurvrouw hoe het daar nou was.

“Geweldig. Zo’n schone kanonnen hebben ze daar. En van die grote vrachtauto’s. En dan allemaal die soldaten in de parade. Geweldig en toch ook jammer.”

“Hoe zo jammer?”

“Nou, ze liepen allemaal uit de pas behalve onze Handrie.”

Handrie

Bovenstaand grapje uit *Lachend laefs ze langer* (Lachend leef je langer), het moppenboekje dat mijn vader begin jaren 80 schreef, toont hoe liefde blind maakt. Laten we het als symbool nemen voor de moeite die het kost om eerlijk te kijken naar waar we aan gehecht zijn. Dat geldt niet alleen voor onze naaste familie en vrienden, maar ook voor onze opvattingen over de wereld en onze plek daarin. Over hoe alles geordend is en de rechtvaardigheid waarmee dit gebeurt. We hebben allemaal een Handrie die we koesteren. Vooral omdat onze Handrie van eigen makelij is. Je zou het ons collectieve zelfbeeld kunnen noemen, dat richting geeft aan ons handelen.

Amitav Ghosh daagt ons uit om deze Handrie in de ogen te kijken en er daarna afscheid van te nemen. Hij baseert dit in zijn lezing bij het in ontvangst nemen van de Erasmusprijs op een aforisme van Antonio Gramsci: “De oude wereld sterft, de nieuwe wereld worstelt om geboren te worden; dit is de tijd van monsters” – en ‘onze Handrie’ is zo’n monster.

Juggernaut

Begin jaren 90 duidde Anthony Giddens onze laatmoderne tijd als juggernaut. In de popcultuur anno nu is dit een monster uit een Marvelfilm, maar de oorsprong is een ouder beeld dat de Engelsen meenamen uit hun destijds kolonie India. Het is een verbastering van Jagannath, een belangrijke Hindoe god wiens beeld op grote karren

---

¹³ Preflectie op masterclass “Onderwijs voor een ongekende toekomst” van Govert de Vrieze op 18 december 2024.

in processies werd rondgetrokken. Door hun omvang en gewicht waren deze logge tempelkarren moeilijk te stoppen of bij te sturen als ze eenmaal in beweging waren. Vandaar dit tijdsbeeld volgens Giddens: de juggernaut als autonoom geworden, niets en niemand ontziende, verwoestende en onbeheersbare kracht.

Giddens noemde moderniteit een *runaway world* met grote schaalessprongen in tempo, reikwijdte en impact van systeemveranderingen. De systemen waar hij op doelde waren kapitalisme, industrialisering, *surveillance* en militaire macht. Het is lastig om hem drie decennia later op hoofdlijnen geen gelijk te geven in zijn analyse. Toch is dat nog niet eens alles, aldus Ghosh.

Ontsporing

Onze Handrie is als westers zelfbeeld ontsproten uit de Verlichting. Daarbij is rijkelijk geput uit antieke Griekse filosofen die, als we Angela Saini in *De patriarchen* mogen geloven, ten diepste uitgingen van natuurlijke en daardoor ook maatschappelijke ongelijkheid in de wereld. Ook is toen het dualisme als grondvorm voor het maken van onderscheid als wet aangenomen, waardoor niet alleen alles gezien werd in tegenstellingen (of-of), maar elke tegenstelling tevens een geprivilegieerde pool had: geest boven lichaam, man boven vrouw, wit boven zwart, feit boven waarde, mens boven natuur. Dit conglomeraat van boven-polen is uitgegroeid tot het monster-der-moderniteit waar Ghosh het bij monde van Gramsci over had: de herschepping van de wereld naar dat witte zelfbeeld van de superieure mensenheld.

Waar vrouw Poels haar jeugdige Handrie nog in looptempo zag, begon Giddens te ontwaren dat hij op hol sloeg en is hij volgens Ghosh inmiddels volkomen ontspoord, doordat niet alleen onze sociale systemen uit de hand zijn gelopen, maar ook – en daardoor – de *earth systems* die tot voor kort het voor ons zo gunstige klimaat van het Holoceen in balans hielden. Het Antropoceen, laten we volwassen Handrie zo maar even noemen, introduceert verschijnselen die voor de moderne mens nog niet te bevatten en ondenkbaar zijn. De zwarte zwanen vliegen ons om de oren.

Ondenkbaar

Een gebeurtenis die niemand zag aankomen en daardoor enorme impact heeft, zo omschrijft Nassim Nicholas Taleb een zwarte zwaan. Pas achteraf kunnen we de escalatie reconstrueren, en dan nog maar deels. Bron van zwarte zwanen is onze blinde vlek voor het absurde, of beter gezegd: de verbanning daarvan uit het beleids-terrein naar het culturele domein, waar Juggernaut gewoon een personage in het superheldengene is. Het beleidsterrein gaat uit van mathematische rationaliteit en een klinische 'als dit dan dat' planmatigheid. Volgens Taleb leidt dit tot tunnelvisie en misplaatst vertrouwen. Maar groeien zwarte zwanen echt alleen maar in die blinde vlekken en buiten onze bedoelingen, of vallen ze soms ook weg tegen de duistere kanten van Handrie?

De combinatie van bureaucratie, technologie, charisma en onverschilligheid maakte de Holocaust mogelijk. Ondenkbaar, tot het gebeurde. De Chinese jeugd keerde zich in de Culturele Revolutie gewelddadig tegen haar docenten en schoolleiders. Ondenkbaar, tot het gebeurde. Balkan, Rwanda, Cambodja. Ondenkbaar, tot het gebeurde. Yemen. Oekraïne. Gaza. De lijst lijkt eindeloos.

Het geweld lijkt niet te stoppen. En dan daarbij dus die heftige natuurrampen die bijdragen aan de ontwrichting. Ondenkbaar, toch gebeurt het en blijft het gebeuren. Meer dan de helft van de massa op onze planeet bestaat uit spullen.

De dierlijke massa bestaat voor 36% uit mensen en 60% uit hun vee, de resterende 4% zijn in het wild levende dieren. Boven ons aardoppervlak hangt een 3 meter dikke deken van PFAS en pesticiden, we krijgen ons plastic niet meer weggewerkt maar verdubbelen de productie, ons ruimte-afval stapelt zich op. We verkleinen de ruimte voor het leven en het is vaak niet eens per ongeluk dat we die ruimte onmogelijk voor het leven maken. Nobelprijswinnaar Nordhaus bepleit een opwarming van 4 graden, omdat dit economisch het beste rendement oplevert. Het instrument van de Verenigde Naties om maatregelen tegen klimaatverandering af te spreken, de *Community of Parties* (COP), is de laatste edities ingezet in olierijke landen, met oliesjeiks als voorzitter. Trump haalde de VS uit de COP 15 Parijsakkoorden, Bidden zette ze er weer in, Trump gaat ze er weer uithalen. Nederland schitterde de laatste klimaattop en biodiversiteitstop door afwezigheid. De schijn van schade als onhandige *collateral damage* valt zo wel wat weg, er wordt hier met zwarte zwanen gefokt. Ondenkbaar. Toch? Toch zie ik in mijn omgeving maar weinig mensen onrustig op hun stoel schuiven. (Eerder vinden ze dat ik het ben die doordraaft.)

Onderwijs

Want is het wel zo ondenkbaar? “De minsheid liert neet” (de mensheid léért niet) was een gevleugelde uitspraak van mijn vader. Dat kon ik moeilijk verkroppen, want zou

dat geweld tegen medemensen, tegen dieren, tegen de planeet dan echt niet te stoppen zijn? Zitten we dan in die necrofilische *cluster fuck* omdat we niet anders kunnen? Zelfs ik ben zo misantropisch niet. “Dich ein moppebook, ik ein proefschrif, dus wiesoë liert de minsheid neet?” (jij een moppenboek, ik een proefschrift, dus hoezo leert de mensheid niet?) wierp ik dan tegen, maar dat is natuurlijk alleen een valide weerwoord als leren en diploma’s daadwerkelijk iets met elkaar te maken hebben. Is dat wel zo? In het prikkelende *Education after the end of the world. How can education be viewed as a hyperobject?* werken Nick Peim en Nicholas Stock uit hoe onderwijs zelf, als exponent van de moderniteit en vertaald naar het beeld in deze prelectie, inherent aan Handrie *en dus onderdeel van het probleem is*.

Vanaf mijn promotieonderzoek interesseer ik me voor relaties tussen wereldbeelden en hoe we in het onderwijs jonge mensen hierin inleiden (chic gezegd: onto-didactische relaties). Maar gaandeweg drong tot me door, dat dit misschien niet het relevante vraagstuk, want niet het juiste niveau is. Het gaat niet om variatie *in* onderwijs, maar onderwijs *als* variant in intergenerationele samenwerking. Het vraagstuk is dus veel meer: welk wereldbeeld leidt tot de variant ‘school’?

School

Wij hebben in het Westen het leren, naar model van de antiek-Griekse scholè, gedelegeerd naar een eigen instituut. De scholè stelt lerenden tijdelijk vrij van de plichten en verantwoordelijkheden die horen bij het gaande houden van de gemeenschap, maar doet dat niet gratis: na scholing betaal je de maatschappelijke investering terug in de vorm van deelname aan de economie, als consument en op de arbeidsmarkt. In *Schooling the world* wordt duidelijk wat daar de gevolgen van zijn. Deze film uit 2010 laat zien hoe de export van dit scholè-model via kolonisatie (en wat Ghosh voor latere navolging ‘autokolonisatie’ noemt) gemeenschappen ontwracht *door de kinderen eruit te halen*. De school was een actief ingezet instrument om ‘het inheemse’ uit te roeien, niet alleen door het monster-der-moderniteit via het curriculum uit te venten, maar bovenal door de intergenerationele gemeenschapsbanden te verwoesten. En als je er via dit frame van kolonisatie naar kijkt, dan zie je iets vergelijkbaars binnen de destijds/voorheen koloniserende mogendheden zelf ook.

Volgens de leertheorie van Gregory Bateson blinken we met volharden in het scholè-model uit in *single loop learning*, beter worden in hetzelfde. Daardoor zijn we ondenk-

baar misschien met onwaarschijnlijk gaan verwarren. Niet het leren waar mijn vader op doelde.

Bescherming

Waar ik hedendaagse pedagogen hoor zeggen dat dit via de school vrijgesteld zijn een voorrecht voor kinderen is, opdat zij even beschermd zijn tegen de samenleving, lijkt het mij nog maar de vraag of alle kinderen dit zo ervaren. Want als er geen leerplicht zou zijn, zouden de scholen dan nog steeds vol zitten? Belangrijker echter vind ik de vraag naar de validiteit van het model zelf. Het draagt blijkbaar zelf niet bij aan een veilige samenleving, anders zou op enig moment de behoefte aan die vrijstelling verdwenen moeten zijn. Wat is dan het nut van zo'n beschermde plek, als de samenleving later alle daar opgebouwde verwachtingen ongedaan maakt? En is de huidige toestand niet het bewijs van de medeplichtigheid van dit model aan die toestand? Immers, de school komt voort uit het van fundamentele ongelijkheid uitgaande Griekse denken, dat een instrument ontwierp om die ongelijkheid niet alleen te legitimeren maar ook te reproduceren. Verwachten dat met deze basis onderwijs alsnog de grote gelijkmaker is, is misschien wat naïef – tenzij het gaat over het gelid, waarover zo meteen meer.

Nu is het zo dat ik zelf ook vind dat kinderen een zekere mate van bescherming nodig hebben. De leerplicht is deels ingesteld om kinderen uit de fabrieken te dwingen en voor kinderen in beroerde thuissituaties kan het een verademing zijn dagelijks een aantal uren volwassenen om zich heen te hebben die zich om hen bekommeren. De vraag blijft echter of dit altijd en alleen in de vorm van een school moet. Zo'n vijftig jaar geleden werd zelfs de vraag gesteld: moeten wij kinderen niet beschermen tegen scholen? Deze vraag duikt in actuelere literatuur opnieuw op. Ook is interesse in thuisonderwijs groeiende. Helemaal geen school lijkt me echter net zo isolerend voor kinderen als alleen maar school. De film *Captain Fantastic* uit 2016 laat zien wat de makke van dat andere uiterste zijn.

Experiment

Een en ander heeft geleid tot mijn volgende gedachte-experiment: stel dat alle jongeren tot hun achttiende 3 dagdelen naar school gaan, met welke samenlevingsarrangementen helpen we hen zich te ontwikkelen uit deze necrofilische impasses? Ik zou daaraan willen toevoegen: met waardigheid en omzien naar elkaars waardigheid van leven. Deze toevoeging geeft een opstapje naar Batesons *double loop learning*, waarin waarden mee bepalen wat je doelen eigenlijk zijn. Dit is geen eenvoudige exercitie waar je als school met een heidag en een inspirerende spreker mee wegkomt. Dat heeft twee oorzaken. In *Education in an Uncertain Future: Two Scenarios* werkt John White uit hoe onderwijs *als* variant nooit de problemen *in en door* onderwijs kan oplossen. Daar heb je de hele samenleving voor nodig, dat is de eerste oorzaak. De tweede oorzaak is dat diezelfde samenleving dwarsligt, want welke waarden zijn daarin dominant? White kenschetst de *business as usual* als meritocratisch en neoliberal, waarin we allemaal krijgen wat we verdienen en de markt onze waarde bepaalt. De waarden van Handrie, dus. Wat is er eerst, de zwarte zwaan of het ei? Double loop learning als dubbele wurglus?

Stout

Net zo goed als dat ik een denkfout maakte door leren aan diploma's te verbinden, maakte mijn vader een denkfout door het over 'de mensheid' te hebben. De mensheid bestaat niet. Er zijn wel mensen en hun gemeenschappen. Nu is het zo dat mijn vader wel sympathie kon opvatten voor de Handrie van vrouw Poels. Veel mensen associëren 'in de pas lopen' met kuddegedrag en stellen zichzelf wat tegendraadser voor. Mijn vader vond zichzelf voor alles een autonoom individu. Op internet is een vergelijkbare stijlfiguur te vinden in Harry, een eigenwijzig individu dat zich op vrolijke wijze onderscheidt van soortgenoten. De boodschap is steeds: wees als Harry.

Ik denk dat die of-of tegenstelling tussen 'het autonome individu' en 'de mensheid' een valse tegenstelling is die voortkomt uit het humanisme, een denkstroming uit de Verlichting die mensen wilde bevrijden van al te strakke beperkingen uit feodalisme en godsdiensten. In die zin is het humanisme een exponent van de moderniteit. Maar het is meer dan dat, denk ik. De *lone wolf*, de rebel die als enige wél de wereld doorziet en in opstand komt, desnoods door af te haken, is volgens Tyson Yunkaporta niet meer dan een door het kapitalisme gekaapt en vermarkt icoon. Wie dat volgt, loopt juist in het gelid: stoer is het nieuwe braaf. De bijval die afbraakpolitici sinds de vorige

eeuw oogsten in verkiezingsuitslagen vind ik daarvan getuigen. Afwijken als norm. Handrie wordt grotesk.

En nog grotesker ook. Als iets volgens de geschiedenisboeken is gestopt, is het nog niet weg: volgens sommige auteurs zijn de sociale patronen uit het imperialisme, de Holocaust en de Culturele Revolutie geenszins verdwenen. Trump won dit jaar overtuigender dan daarvoor, en dat is na zijn veroordelingen. Ondenkbaar en waarschijnlijk wisselen elkaar af en vermengen zich. We zien uiteraard waardenvariatie, maar double loop learning is nog vooral gepolariseerd en daar had mijn vader dus een punt.

Ontworteling

In zijn boek *Right story, Wrong story* schrijft Yunkaporta dat zijn Aboriginal cultuur uitgaat van en-en: je bent je eigen baas én verweven in een gemeenschap met wederzijdse afhankelijkheden. Hij vertelt hoe hij voor en door het schrijven van zijn boek is afgehouden van het vervullen van zijn verantwoordelijkheden als man, vader, oom, neef, vriend. Toen ik dit las dacht ik terug aan 2018. Het ging al een tijd niet meer goed met mijn vader. Hij was steeds vaker steeds langer in het ziekenhuis. Ik probeerde bezoek aan hem te plooiën rond twee parttime banen en twee grote opdrachtgevers die ik als zzp'er had aangenomen. Ergens in alle gekte dacht ik geïrriteerd: dit komt me niet goed uit, pap! Ik schrok van mijn eigen gedachte: het leven onderbreekt het werk? Dat is een verwarring van logische klassen! Ik heb dit met hem niet meer helemaal goed kunnen maken.

Mijn gedachte-experiment haakt hierbij aan. Tijdens corona werd voor veel schoolleiders duidelijk dat hun school voor veel ouders vooral dagopvang was. Ook later hoorde ik van hen hoe ouders reageren op roosterveranderingen die niet passen bij hun werktijden. Nog steeds, zou je kunnen zeggen, worden de kinderen uit hun gemeenschappen gehaald, alleen nu met hulp van hun ouders. Tot dit zijn onze westerse samenlevingen gegroeid en we vinden het normaal.

Giddens heeft het over *disembedding* en *re-embedding* als de manieren waarop mensen zich in en tot samenlevingen schikken. Als we die termen losjes overnemen, dan zien we dat disembedding via het onderwijs uitstekend lukt, maar waar vindt in onze samenleving die *re-embedding* plaats?

Nauwelijks in die oorspronkelijke gemeenschappen, veel meer in de nieuwerwetse *communities* van lifestyle en werk, waarin we kapitalistisch gepacificeerd worden met commercie en beleveniseconomie, en vooral in louter menselijke referentiekaders opgesloten raken. Jezelf voor de wielen van de ontspoorde tempelkar gooien werd door de Hindi beschouwd als een teken van devotie; ik zie weinig verschil met huidige consumptiepatronen. Opstandigheid mag heus, maar niet heus.

Volgens eerder genoemde film leidt het uitblijven van betekenisvolle re-embedding tot grootschalige vervreemding en ontworteling, iedereen lijkt in diaspora. Ook die trend is in cijfers zichtbaar, vooral onder jongeren. Burgerschapsonderwijs lijkt me geen oplossing, en het zal inmiddels wel duidelijk zijn waarom.

Breakdowns

Waar single en double loop learning nog actieve keuzes van onszelf kunnen zijn, schieten ze allebei te kort als het gaat over leren voor een ongekende toekomst. Blijft over Batesons *triple loop learning*, het leren dat je overkomt als niets meer voorspelbaar is. Daar kun je je dus niet met de normale middelen op voorbereiden. Hoe dan wel? Ik heb daar geen routekaart voor; ik weet niet eens of mijn analyse hout snijdt. Ik zie namelijk – normaal – weinig ongemakkelijk geschuifel om me heen en dat kan mijn analyse bevestigen maar ook ontkrachten.

Toch is de erkenning van wat John Dewey *a breakdown of the normal* noemde wel degelijk breder verspreid. Voor Dewey kon zo'n instorting van het normale, waar ook Ghosh naar verwijst en waar bestaande instituten en verhoudingen geen antwoord op hebben, leiden tot de geboorte van een *public*, een verzameling betrokkenen die zich verenigen om nieuwe structuren voor te bereiden. Elementen van zo'n publiek in de onderwijswereld zijn bijvoorbeeld Coöperatie Leren voor morgen en *Teachers for Climate*, er zijn diverse boeken over onderwijs in het Antropoceen verschenen, de eerste zoöperatieve school laat waarschijnlijk niet meer lang op zich wachten en Govert de Vrieze, die de masterclass verzorgde waar dit de prelectie op is, ontwikkelt een negatieve pedagogiek. Er zijn diverse gelegenheden om met dit 'publiek' in het

achterhoofd van gedachten te wisselen over onderwijs voor een ongekende toekomst. Met als opdracht om voor deze leerlingen in deze tijd relevant te zijn.

Of mijn vader gelijk had over de niet-lerende mensheid is niet aan mij alleen om te weerleggen, dat zullen de gemeenschappen uit de toekomst uitwijzen. Bovendien, is elkaar willen overtuigen in een abstracte stellingenstrijd niet nog te veel Handrie?

Hacken

“The illiterate of the 21st century will not be those who cannot read and write, but those who cannot learn, unlearn, and relearn.” Deze uitspraak van Alvin Toffler uit zijn boek *Future Shock* uit 1970 lijkt niet alleen profetisch, maar dus ook relevanter dan ooit. Dat is dus ons hiernu. Ik geef wat suggesties voor vervolg.

Marc Coenders en ik hebben het spel “De klimaatcrisis als leeromgeving” ontwikkeld om te laten ervaren dat ont-leren en her-leren noodzakelijk zijn om uit meer-van-hetzelfde-lussen te geraken, waarbij het aan de spelers is om te ontdekken hoe ze dit moeten doen. Tot nu toe is het nog niemand gelukt, maar leidt de uitleg achteraf wel tot de verwarrende eyeopeners die echt aan het denken zetten, een breakdown of the normal *light*. Als leeromgeving dus.

In *Hospicing Modernity* stelt Vanessa Machado de Oliveira voor om waardig afscheid te nemen van de moderniteit, voor Handrie een sterfhuis te bouwen waarin we bij zijn afglijden met enige dankbaarheid stil kunnen staan bij wat hij ons gegeven heeft – voordat hij op hol sloeg. En dan – nu! – toch echt afscheid nemen, met het verdriet en de rouw die horen bij het verscheiden.

Of we in en vanuit verwarring publieken kunnen vormen en of die gaan slagen in triple loop learning? Zou kunnen. En ik denk dat die zou-kunnen houding helpt bij nog meer eyeopeners. Vanuit die open mogelijkheid iets proberen *is* volgens mij triple loop. Het sluit mijns inziens aan bij het moeilijk te vertalen Indiaanse woord *yugaad*. Dit verwijst naar *hacking*, het provisorisch met wat voor handen is in elkaar knutselen van wat werkt maar het officiële omzeilt. Volgens Machado de Oliveira is hacken het extreemste maar wel nog binnen het bestaande; ik zie het zelf als een kapmes om ons een weg uit onze vaste patronen te hakken. De belangrijkste hack op dit moment vind ik het posthumanisme, iets wat Ghosh ‘vitalisme’ noemt. Net zoals

scholen hun problemen niet alleen kunnen oplossen, zo kunnen menselijke gemeenschappen dat ook niet. Als we ons zelfgekozen isolement doorbreken, dan stroomt de wereld weer binnen.

Vitalisme

Volgens Ghosh baart deze crisis dan ook niet alleen monsters, maar ook zegeningen. Hij sluit daar zijn *acceptance speech* mee af. Omdat ik daar niets aan heb toe te voegen, neem ik zijn woorden ook ter afsluiting in lengte over:

“Maar toch, de paradox van deze tussentijd is dat deze afwijkingen niet allemaal monstrueus van karakter zijn: sommige ervan zou je zelfs als zegeningen kunnen beschouwen, in de zin dat ze het ineens mogelijk hebben gemaakt om mogelijkheden te overdenken, of zelfs te omarmen, die tijdens de piek van de moderniteit nog verworpen werden.

Bijvoorbeeld het idee dat planten iets bezitten dat op intelligentie lijkt; dat gesteente zich bewust is van de omgeving; dat je rivieren als personen zou kunnen beschouwen; dat bepaalde topografische kenmerken kwaliteiten en eigenschappen zouden kunnen hebben die je niet kunt reduceren tot hun geologische samenstelling.

...

Dat het antropocentrisme van de moderniteit in diskrediet raakt is op zichzelf een deel van de voortdurende ineenstorting waar we getuige van zijn. Nu het ons begint te dagen dat er veel te leren valt van premoderne ideeën en begrippen lijkt de Aarde ineens te zinderen van bewustzijn, terwijl we onder ogen zien dat we altijd al omringd zijn geweest door allerlei soorten Wezens die ook geesten en zielen hebben en vol levenskracht zitten.

De hoge moderniteit leerde ons dat de Aarde inert was, en vooral bestond om door mensen geëxploiteerd te worden. In deze tijd van monstrueuze afwijkingen beginnen we langzaam te begrijpen dat als we een toekomst willen als mensheid, we moeten onderkennen dat we nooit alleen geweest zijn op deze planeet, dat de Aarde zelf ons ziet, en over ons oordeelt.”

Dit is mijn voorlopig laatste prelectie voor de MEL masterclasses. Ik draag haar op aan Keetje, die elke ochtend een klein hysterisch gaapje pleegt waardoor ik vrolijk aan mijn dag begin, en aan Broes, die mij vaak als een van haar schaakstukken lijkt te beschouwen.

Inspiratiebronnen

Interconnectiviteit

Active hope. How to face the mess we're in without going crazy van Joanna Macey en Chris Johnstone, *The black swan. The impact of the highly improbable* van Nassim Nicholas Taleb, *Ways of Being. Beyond human intelligence* van James Bridle, *The spell of the sensuous* van David Abram.

Mijn katten, mijn kick-ass acacia, de Ooij polder en de bossen rond Nijmegen, wat verder weg Playa Hermosa, Ilha do Mel en Pau.

Snel breien voor de wol op is

De vermoeide samenleving van Byung-Chul Han, *Leven in tijden van versnelling. Een pleidooi voor resonantie* van Hartmut Rosa, *De barbaren* van Alessandro Baricco, *The dawn of everything. A new history of humanity* van David Graeber en David Wengrow, mijn colleges over Gramsci.

Mijn in de zon uitgestrekte katten, mijn road trips.

Inclusie de standaard

Beyond nature and culture van Philippe Descola, *The scapegoat* van René Girard, *De zeven vinkjes* van Joris Luyendijk, *The White man's burden* van Rudyard Kipling, fe film *White mans burden* van Desmond Nakano, *Superior* van Angela Saini, *Ways of being* van James Bridle.

Mijn katten (*as always*) en de wereldwijde beweging die zich inzet voor het behoud aan variatie op onze mooie planeet.

Millennium Challenge

The black swan. The impact of the highly improbable van Nassim Nicholas Taleb, *Steps to an ecology of mind* van Gregory Bateson, *What animals teach us about politics* van Brian Massumi.

Mijn katten (*as always*), Paul van Riper, het werk van John Dewey, Bruno Latour, Donna Haraway, Tim Ingold en de wereldwijde beweging die zich inzet voor bescherming van het leven in onze atmosfeer.

Realiwaarheid

Natuurlijk weer Broes en Keet, en daarnaast ook De Netflix documentaire *The Social Dilemma* uit 2020, *On the origin of stories* van Brian Boyd, *Merchants of doubt* van Naomi Oreskes en Erik M. Conway, *The attention merchants* van Tim Wu, *The death of truth* van Michiko Kakutani, *The new climate war* van Michael E. Mann.

Sprookjes en het Conimex-denken

Al mijn sprookjesboeken, boeken en films over biomimicry en de intelligentie van de natuur, *De vloek van de nootmuskaat* van Amitav Ghosh, en de gedachte aan het lezen van *The great derangement*, *How the world thinks* van Julian Baggini, *De regels van het mensenpark* van Peter Sloterdijk, *Technics and civilization* van Lewis Mumford, De voorpret van het lezen van *Termination Shock* van Neal Stephenson (als zijn boek *The Rise and Fall of D.O.D.O.* een kwaliteitsindicatie is), *Another brick in the wall* van Pink Floyd, *Vos en ik* van Catherine Raven, *Unflattering* van Nick Sousanis.

Do It Yourself samenleving en democratie

Voor de sfeer: de (op HBO te ziene) miniserie *Years and Years*, de film *Koyaanisqatsi: Life Out of Balance* waar ik in 1982 op school naar keek en waar ik me nu middenin voel zitten, en de Netflix original *Don't look up*.

The Students Are Watching van Theodore en Nancy Sizer, diverse hoofdstukken uit *Apocalyptic Leadership in Education* waaronder de inleiding van redacteur Vachel Miller, en *Educating for the Anthropocene. Schooling and Activism in the Face of Slow Violence* van Peter Sutoris.

The public and its problems van John Dewey, *Homo Sacer* van Giorgio Agamben, *De barbaren* van Alessandro Baricco, *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society* van Michel Maffesoli, *Reflexive Modernization* van Scott Lash, Ulrich Beck en Anthony Giddens, ook *Risk Society* van Ulrich Beck, en verder *The holocaust* van Zygmunt Bauman, *A Billion Black Anthropocenes or None* van Kathryn Yusoff, *For*

a Left Populism van Chantal Mouffe, *Active Hope* van Joanne Macey en Chris Johnstone, *Kennisdemocratie* van Roel in 't Veld.

Wakker worden in de klimaatcrisis

Tja. De wereld? Het leven? Dat wat maar voortdurend tegen mijn bubbel aan is blijven beuken. Zoiets heet ook wel de werkelijkheid, geloof ik. Later las ik in *Why things matter to people. Social science, values and ethical life* van Andrew Sayer, op bladzijde 125: “We do not wake up one morning and decide that we are committed to a political party or jazz or a certain person. It takes time and repeated involvement, and learning.” In *The great derangement* schrijft Amitav Ghosh over ons onvermogen om ons de klimaatcrisis voor te stellen, met de klimaatcrisis als crisis van onze verbeeldingskracht, ook of zelfs in de realistische roman. Hoe dan ook ben ik het me aan gaan trekken, wat er gebeurt en wellicht nog gaat gebeuren. Dat is ook volgens Peter Sutoris de eerste stap. Deze bronnen las ik pas na mijn stuk over wakker worden.

42

Hitchhiker's Guide to the Galaxy van Douglas Adams, *Wij nihilisten* van Hans Schnitzler, het sprookje van de tovenaarsleerling en alle andere sprookjes die ons waarschuwen voor oncontroleerbare techno-oplossingen, *Ways of Being* van James Bridle, *Last child in de woods* van Richard Louv, *The lonely century* van Noreena Hertz, Blaise Pascal, Broes die nu op de bank tegenover me onbedaard ligt te snurken en daarmee even als metronoom voor mijn levenstempo fungeert, Keet die me er door zijn afwezigheid aan herinnert dat ik vandaag nog naar buiten wil, de wereld in, die van de bomen en de vogels en de medemens die op mijn verjaardag komt proosten in het café.

There is no box

Geen reflectie zonder Broes en Keet, dat zal inmiddels wel duidelijk zijn. Verder *Purity and danger* van Mary Douglas, *Against essentialism* van Stephan Fuchs, *The Black Swan. The impact of the highly improbable* van Nassim Nicholas Taleb, *Dilemmas in a General Theory of Planning* van Horst Rittel en Melvin Webber. De film *Wicked Little Letters* in verband met de defensieve routines van Argyris en Schön, De eerste film uit de *The Matrix* trilogie, en Anna Snel zelf!

Wat jij zoekt

Waar te beginnen als je deze prelectie hebt gelezen? Behalve Broes en Keet dit keer ook de in en om mij levende wezens van alle tijden. En naast hier genoemde auteurs vind je veel meer bronnen over de levende wereld en hoe hier je antwoorden in in te gaan groeien [hier](#). Zoals gezegd, copernicaanse revolutie, te veel dus om hier op te noemen :-)

Voor wie zich verder wil oriënteren op de zoöperatie is [hier](#) een mooie podcast met Klaas Kuitenbrouwer te beluisteren.

Monsters

Mijn vader, Wiel Basten; de werken van Amitav Ghosh (zijn toespraak ter acceptatie van de Erasmusprijs is ook verschenen in *Trouw*); *Modernity and Self-Identity* van Anthony Giddens, *Rood geheugen* van Tania Branigan, *Modernity and the Holocaust* van Zygmunt Bauman, *De geheugenlozen* van Geraldine Schwarz, *De patriarchen* van Angela Saini, *The Black Swan. The impact of the highly improbable* van Nassim Nicholas Taleb, *Wright story, Wrong story* van Tyson Yunkaporta, *Steps to an ecology of mind* van Gregory Bateson, *The public and its problems* van John Dewey, *Hospicing Modernity: Facing Humanity's Wrongs and the Implications for Social Activism* van Vanessa Machado de Oliveira, de film *Captain Fantastic* uit 2016.

De artikelen van Peim en Stock (*Education after the end of the world. How can education be viewed as a hyperobject?*) en John White (*Education in an Uncertain Future: Two Scenarios*) als ook de film *Schooling the world* vind je online.

Een aantal artikelen van Govert de Vrieze vind je [hier](#).

Een speciaal woord van dank aan de leden van WhatsApp-groep *PH inspiratie* ("kijk wat interessant" en zo) voor de fijne uitwisselingen die ik hier ook deels een plek heb gegeven.

Verder lezen over onderwijs in ons tijdsgewricht

Dit is uiteraard een selectie, geenszins bedoeld met de schijn van volledigheid.

Anthropology and/as education van Tim Ingold.

Apocalyptic Leadership in Education onder redactie van Vachel Miller.

Benign violence: Education in and beyond the age of reason van Ansgar Allen.

Beyond schooling. An anarchist challenge van David Hargreaves.

Biology education as a moral education. Supporting students' morality within the human-nature context van Tore van der Leij.

Childhood, citizenship, and the Anthropocene onder redactie van Anne Hickey-Moody, Linda Knight en Eloise Florence.

Educating for the Anthropocene. Schooling and Activism in the Face of Slow Violence van Peter Sutoris.

Education in a time between worlds. Essays on the future of schools, technology and society van Zachary Stein.

Educational futures. Dominant and contesting visions van Ivana Milojević.

Indigenous and decolonizing studies in education. Mapping the long view onder redactie van Linda Tuhiwai Smith, Eve Tuck en K. Wayne Yang.

Instead of education. Ways to help people do things better van John Holt.

Kinship Worldview: Indigenous authors going deeper with holistic education onder redactie van Paul Freedman, Four Arrows (Wahinkpe Topa) aka Don Trent Jacobs.

Knowing from the inside. Cross-disciplinary experiments with matters of pedagogy onder redactie van Tim Ingold.

Learning and sustainability in dangerous times van Stephen Sterling.

Pedagogical Explorations in a posthuman age. Essays on designer capitalism, eco-aestheticism, and visual and popular culture as West-East meet van Jan Jagodzinski.

Pedagogy in the Anthropocene. Re-wilding education for a new Earth onder redactie van Michael Paulsen, Jan Jagodzinski en Shé M. Hawke.

Pedagogy of entanglement. A response to the complex societal challenges that permeate our lives van Koen Wessels.

Places of learning. Media, architecture, pedagogy van Elizabeth Ellsworth.

Posthuman and political care ethics for reconfiguring higher educational practices onder redactie van Vivienne Bozalek, Zembylas Michalinos en Joan C. Tronto.

Post-humanism and educational research onder redactie van Nathan Snaza en John Weaver.

Post-humanism and higher education. Reimagining pedagogy, practice and research
onder redactie van Carol A. Taylor en Annouchka Bayley.

Post-sustainability and environmental education. Remaking education for the future
onder redactie van Bob Jickling en Stephen Sterling.

Retrieving nature. Education for a post-humanist age van Michael Bonnett.

Schooling as violence. How schools harm pupils and societies van Chris Harber.

The end of education. Toward posthumanism van William V. Spanos.

Towards a posthuman theory of educational relationality van Simon Ceder.

Thrive: The purpose of schools in a changing world van Valerie Hannon en Amelia Peterson.

Unflattening van Nick Sousanis.

Tor slot maak ik graag nog even van de gelegenheid gebruik om je te verwijzen naar werk van mezelf, en wel

- een [podcast](#) die Jelle Ris en Rob van der Poel met mij maakten
- het hoofdstuk [Posthumanisme in onderzoek](#) dat verschenen is in de bundel *Innoverend onderzoeken. Grondslagen & praktijkvoorbeelden* (onder redactie van Ariënne van Staveren en Hüseyin Susam)
- een ultrakorte [inleiding](#) in posthumanisme.

